

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Kültür ve İnanç Turizmi ile Neolitik Çağ İlişisine Kavramsal Bir Yaklaşım

A Conceptual Approach to the Relationship Between Cultural and Religious Tourism and the Neolithic Age

(Sorumlu Yazar) Serap ÖZDÖL KUTLU*

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Çeşme Turizm Fakültesi 35945 Dalyan, Çeşme, İzmir
ORCID: 0000-0002-2414-344X
E-posta: serap.ozdol.kutlu@ege.edu.tr

MAKALE BİLGİLERİ

Makale işlem bilgileri:

Gönderilme tarihi: 13 Mayıs 2025
Birinci düzeltme: 14 Mayıs 2025
Kabul: 11 Eylül 2025

Anahtar sözcükler: *Kültür ve inanç turizmi, Neolitik Çağ arkeolojisi, Prehistoriya, kavramsal tartışmalar, Göbeklitepe, Çatalhöyük.*

ARTICLE INFO

Article history:

Submitted: 13 May 2025
Resubmitted: 14 May 2025
Accepted: 11 September 2025

Key words: *Cultural and religious/ faith tourism, neolithic age, prehistoria, conceptual discussions, gobeklitepe, çatalhöyük.*

ÖZ

Arkeoloji, insanlık tarihi ve kültürünü, dinsel inançları ve sanat eserlerini ortaya çıkaran ve yorumlayan bir bilim dalıdır ve tüm bu alanların tanıtımı ve yönetiminden sorumlu turizm ile aralarında çok yönlü bir ilişki ve etkileşim ağı mevcuttur. Çalışma, öncelikle bu dolanıklığa dikkat çekmek istemektedir. Makale ayrıca kültür ve inanç turizmi olgularını bazı örneklerle kavramsal olarak irdelemekte ve bu kavramlara genelde kültür tarihi, özeldede Neolitik Çağ bağlamında yeni bir içerik kazandırmayı denemektedir. Zira bu kavramların içerik ve sınırlarının, özellikle de ülkemizdeki Neolitik Çağ'ın zengin maddi ve manevi kültürel mirası ile ilgili gelişmeler üzerine tekrar düşünülmesi gerekmektedir. Çalışmanın bir diğer odak noktasını, Neolitik Çağ kültürlerinin dinsel inançlarla nasıl iç içe evrildiklerini ve hatta Neolitik Çağ'ın başlamasında bile kutsalla ilişkilerin ve ölüm sonrasına ait fikir ve uygulamaların ne derece etkili olduğunu arkeolojik kanıtlarla örneklemek oluşturmaktadır. Bu örnekler arasında mezar gelenekleri, sanat, sembolizm ve mimari yer almaktadır. Makalenin söz konusu içeriği, bir tarihciden arkeolojisi uzmanı ve turizm akademisyeninin mesleki deneyimleri, gözlemleri, bakış açısı ve alan yazın bilgisine dayanmaktadır. Neolitik Çağ kültürel mirası ülkemiz kültür turizminde hala gereğince yer bulmamaktadır. Ören yeri ziyaretçi istatistikleri bu durumu ortaya koymaktadır. Bu mirasın, kültür turizmi alanında hangi yönleriyle tanıtılıp yönetilebileceği ve özellikle de kavramsal tartışmalara dâhil edilmesi gerekliliği çalışmanın vurgulamak istediği bir diğer konudur. Zira insanlık tarihi, iki-üç bin yıllık Yunan ve Roma tarihi ve kültüründen ibaret değildir. Kaldı ki bu uygarlıklara ait eserlerle Ege ve Akdeniz havzasında hemen her ülkede karşılaşmamız mümkünken, Troya, Çatalhöyük, Göbeklitepe, Karahantepe gibi bazı yaklaşık 12 bin yıl öncesine kadar geriye giden bu Prehistorik yerleşmeler, yalnızca ülkemize özgü "ünik" ve "ikonik" kültürel değerlerdir.

ABSTRACT

Archaeology is a field of science that reveals and interprets human history and culture, religious beliefs and works of art, and there is a multifaceted relationship and interaction network between tourism, which is responsible for the promotion and management of all these areas. The primary aim of the study is to draw attention to this entanglement. The article also examines the concepts of cultural and religious tourism with some examples and attempts to give these concepts a new content in the context of cultural history in general and the Neolithic Age in particular. Because the content and boundaries of these concepts need to be reconsidered, especially in light of developments regarding the rich material and spiritual cultural heritage of the Neolithic Age in our country. Another focus of the study is to exemplify with archaeological evidence how Neolithic Age cultures evolved together with religious beliefs and to reveal how influential relations with the sacred and ideas and practices related to the afterlife were even at the beginning of the Neolithic Age. These examples include burial customs, art, symbolism and architecture. The content of the article is based on the professional experiences, observations, perspectives and literature knowledge of a prehistoric archaeology expert and tourism academic. In our country, the cultural heritage of the Neolithic Age has not yet found the place it deserves in cultural tourism. Archaeological site visitor statistics reveal this situation. Another issue that the study wants to emphasize is how this heritage can be promoted and managed in the field of cultural tourism and especially how it should be included in conceptual discussions. Because human history is not limited to three or four thousand years of Greek and Roman history and culture. Moreover, while it is possible to come across the works of these civilizations in almost every country in the Aegean and Mediterranean basins, these Prehistoric settlements such as Troy, Çatalhöyük, Göbeklitepe, Karahantepe, some of which date back to approximately 12 thousand years ago, are "unique" and "iconic" cultural values specific to our country.

Makalenin kaynak gösterme şekli:

Özdöl Kutlu, S. (2025). Kültür ve İnanç Turizmi ile Neolitik Çağ İlişisine Kavramsal Bir Yaklaşım, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 37 (1): 133 - 154. <https://doi.org/10.17123/atad.1698079>

GİRİŞ

Alan yazına içerik olarak bakıldığında dini kişilikler, olaylar, mekânlar ve olgularla ilgili turizm faaliyetleri inanç turizmi olarak tanımlanmaktadır. Bu hareketin arka planındaki nedenlerin başında ise mensubu olunan din ile ilgili seyahat ve maneviyat arzusunun yattığı görülür. Diğer taraftan inanç turizmi motivasyonlarına ve tanımlarına gezginlerin kendi dini kimliklerinin dışındaki farklı dini geleneklere ve mekânlara duydukları merak ve buralarda hissetmek istedikleri ruhaniyet de eklenmektedir (Usta 2001; Karaman vd. 2008; Bilim ve Özer 2014; Okuyucu ve Somuncu 2014; Kozak vd. 2015; Küçük 2015; Güzel 2020).

Hangi dine mensup olursa olsun veya herhangi bir dinin inananı olmasa da, kutsal mekânlar ve törenler gezginlerin ilgisini çekmektedir. Ancak bu gerçeklik söz konusu yerlere yapılan seyahatleri "inanç turizmi" olarak nitelendirmek için doğru bir yaklaşım mıdır? Aşağıda eski insanın maddi ve manevi kültürel mirasına ilişkin arkeolojik kanıtlar ve bunlarla ilgili turizm faaliyetlerinden örnekler vererek söz konusu sorunsal tartışılacaktır.

Türkiye'de inanç turizmi hareketlerinin ve konu ile ilgili akademik çalışmaların içerik olarak büyük oranda tek tanrıci Yakınoğu dinleriyle karakterize edildiği görölmektedir (Karaman vd. 2008; Okuyucu ve Somuncu 2014; Kozak vd. 2015; Küçük 2015; Güzel 2020). Ayrıca Hitit, Geç Hitit, Frig ve Urartu gibi yazılı uygarlıklara ait dinsel inançlar ve mekânlar da bir dereceye kadar merak ve seyahat konusudur ve kültür turizmi kapsamında bazı gezi güzergâhlarına dahil edilmektedirler. Oysa ki 2,5/3 milyon yıllık insanlık tarihinde, önce 1960'lı yıllarda Çatalhöyük, yakın zamanlarda Göbeklitepe ve Karahantepe gibi Prehistorik dönemlere ait Neolitik Çağ merkezlerinin keşfi ile, karmaşık ve sistemli dinsel inançların tahmin edilenden daha uzun bir süreveni olduğu anlaşılmıştır (Özdöl-Kutlu 2024). Daha da ötesi, eski insanın kutsala ilişkin en erken arkeolojik kanıtlarını Paleolitik Dönem'deki mağaralara ve mezarlara kadar geriye götürmek mümkündür.

Ortaya konulan bu tabloya göre cevaplanması gereken bazı sorular belirir: "İnanç turizminin kapsamı insanlık tarihinin binlerce yıl öncesine kadar geriye götürülebilir mi? Örneğin bir gezginin İspanya'daki Üst Paleolitik Çağ'a tarihlenen Altamira Mağarası'nı ziyaret etmesi "inanç turizmi" kapsamında sayılabilir mi?" Diğer taraftan arkeolojik bu bulgu ile birlikte özellikle bölümün en başında verdiğimiz genel inanç turizmi tanımına göre cevap bekleyen başka sorular daha ortaya çıkar: "İnanç turizminin içeriği ve sınırları tam olarak belirgin midir? Kutsal bir mekânı veya alanı ziyaret etmeyi mi, dinsel hikâyeler ve kişiliklerden bahsetmeyi mi veya konusu kutsal ile ilişkili sanat eserlerini görmeyi mi kapsamaktadır? Yoksa inanç turizmi, mensubu olunan dinle ilgili bir mekân veya kutsal alana giderek maneviyatla dolmak ve/ya da hac ibadetini yerine getirmek midir?". Eğer bu soruların cevabı motivasyonu fark etmeksizin dini mekânları ziyaret etmekse, her antik kent veya müze ve hatta bu çalışmada örneklenecek olan Göbeklitepe ve Çatalhöyük gibi Prehistorik höyük yerleşmeleri bile gezildiğinde bir şekilde "inanç turizmi" gerçekleşir. Zira hem yazı öncesi hem de yazılı dönemlere ait toplumlarda doğaüstü ve öteki dünya ile ilişkilerin hayatın bütününe ve neredeyse tüm arkeolojik eser ve yapılara nüfuz eden bir yapısı vardır (Eliade 1991, 2003; Hodder 2010, 2013; Özdöl-Kutlu 2024).

Ziyaret edilen her kültürel miras alanı inancın ürünü olan yapılar ve eserlerle çevrelenmiştir. En gösterişli ve anıtsal yapılar tanrı ve tanrıçalara adanmış, en özenli eşyalar mezarlara konulmuş, heykeller ve resimler "kutsalı" kusursuz ve birebir aynı temsil edebilmek için yapılmıştır. Örneğin en dünyevi sayılabilecek, antik döneme ait Yunan stadyumları, meclis binaları veya tiyatroların bile görünen işlevlerinin ötesinde tanrı ve tanrıçalar panteonuna adanmış ayinsel ve mitolojik bir temeli mevcuttur.

Kültür turizmi kapsamındaki bir seyahat için bir ülkeye veya şehre gidildiğinde gün içinde hem dünyevi hem de uhrevi çok sayıda mekân gezilecektir. Hatta bir bakıma kültür turizmi kapsamında gezip görülecek yerler daha çok da dini mekânlardır. Göbeklitepe ve Çatalhöyük gi-

bi Neolitik Çağ yerleşmelerine kültür turizmi için giden ziyaretçiler, büyük oranda dönemin kutsal alanları, eserleri ve mezarları ile karşılaşacak ve onlara ilk etapta ve büyük oranda turist rehberi tarafından söz konusu kültürlerin dinsel mimarisi, sembolleri, ölüm ayinleri ve inanışları anlatılacaktır. Bir başka deyişle kültür turizmi olarak başlanan ve tanımlanan bir turda daha çok kült mekânları gezilir ve ilgili toplumun dini gelenekleri konuşulur. Dahası inanç turizminin kriterlerinden biri kutsal mekân gezmek ise "Tek tanrıci Yakındoğu dinlerinin dışındaki Hitit-Boğazköy Yazılıkaya Açık hava Tapınağı, Efes Artemis Tapınağı veya Didim Apollon Tapınağı gibi kutsal mekânlar gezildiğinde, bu turizm faaliyetleri ve türleri nasıl sınıflandırılacaktır?" sorusu gündeme gelecektir.

Söz konusu örneklere bakılırsa; kültür turizmi, inanç turizmi, arkeo-turizm veya kültürel miras turizmi gibi çoğu zaman biri diğerinin içine giren veya birbiri yerine kullanılan, içerikleri tartışmalı ve tam oturmamış kavramların tekrar gözden geçirilmeye ve üzerinde daha derinlikli düşünölmeye ihtiyaçları olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıda bu çalışma kapsamında söz konusu tartışmalara bazı çarpıcı ve farklı örnekler üzerinden yer verilecektir. Makalede, kültür ve inanç turizmi üzerine yapılan tüm çalışmaların literatüre aktarılmasından ziyade, bu kavramların genel tanım, içerik, eğilim ve motivasyon kaynakları incelenmiştir. Yöntem olarak; bir tarihöncesi arkeolojisi uzmanı ve turizm akademisyeninin bilimsel deneyimleri ve bakış açısından, söz konusu kavramların içerik ve sınırları üzerine karşılaştırmalı bir yaklaşımla kavramsal bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Daha sonra yazarın mesleki uzmanlığı, gözlemleri ve alan yazın birikimi temel alınarak, Anadolu kültür tarihinde Neolitik Çağ dünyasının turizm alanı içerisinde halihazırdaki yeri ortaya konulacaktır. Makale son olarak Neolitik Çağ halklarının dünyevi ve uhrevi bakış açılarını ve bunun Anadolu arkeolojisi ve kültür ve inanç turizmine yansımalarını sanat eserleri, mekânlar ve uygulamalar üzerinden en çarpıcı yönleriyle gözler önüne sermeye gayret edecektir. Çalışma, yaklaşık son beş yıldır tanınmaya ve popülerleşmeye başlayan

Neolitik Çağ'ın, Türkiye turizminde uzman bir bakış açısıyla tanınması ve hak ettiği yerini alabilmesi için, bu konuda farkındalık yaratabilme yi de amaçlamaktadır. Ele alınacak konu ile ilgili arkeolojik bulgular ve yorumlar ayrıntılı bir biçimde sunulmaktan ziyade, turizm camiasındaki planlama ve ürün oluşturma gibi çalışmalara ve kavramsal değerlendirme ve yorumlara zemin oluşturabilmesi bağlamında genel hatlarıyla ve ön planda olan özellikleriyle verilecektir. Bir bakıma "mutfak"tan çok "vitrin" gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

KAVRAMSAL TARTIŞMALAR: KÜLTÜR TURİZMİ, İNANÇ TURİZMİ, ARKEO-TURİZM, KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ

İnsanoğunun kutsalla ve öteki dünyayla olan ilişkisi kültürü şekillendiren en belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Tarih boyunca sanatın temel konusu ve dürtüsünü yine dinsel ve büyüsel inançlar oluşturmuş ve uygarlığın doğusunda büyük bir rol üstlenmiştir. Arkeoloji çoğu zaman tapınaklar, ayin kanıtları, sunu eşyaları, büyüsel aktiviteler, dini konulu heykeltıraşlık eserleri, kabartmalar ve duvar resimleri gibi kaynağını kutsalla ilişkiden alan sanat yapıtlarını ve bağlamı ortaya çıkarmaktadır. Zira eski insanın dünyevi ile uhrevi hayatı birbirinden keskin sınırlarla ayrılmamaktadır ve genellikle günümüze kadar en iyi korunmuş ve yapımında özenilmiş eserler dini karakterdedir. Turizm ise, bu tarz eserleri ve olguları birer ürün olarak görerek tanıtmayı, pazarlamayı ve yönetmeyi amaç edinmiştir. Kozak vd. (2015, 41)'nin ifade ettiği gibi "Turizmin yaratacağı çekicilik her şeyden önce miras kaynağının iyi tahlil edilmesine bağlıdır". Metnin devamında insan kültürünün az önce tanımlanan karakteri ile turizm arasındaki ilişkinin doğru tahlil edilmesi hakkında bazı önemli noktalara ve sorunsallara temas edilecektir.

Kültür, İnanç, Sanat, Arkeoloji ve Turizm İlişkisi

Arkeolojide kültür, insanoğunun elinden ve zihninden çıkmış ve sonraki nesillere aktarılan maddesel, ruhsal ve bilişsel her şeydir ve insanın diğer canlılardan ayrılan en büyük özelliğidir (Güvenç 1999; Özbudun ve Uysal 2012; Renfrew ve

Bahn 2017; Fagan 2019). İngilizce “cult, cultivate ve culture” sözcükleri mercek altına alındığında, ekip-biçme ile kültürlenmenin, kült yani tapım / dinsel inançlar teriminden ve kökünden türedikleri ve aralarında derin bir ilişki olduğu anlaşılır. Ayrıca eski insanın yaşamı ve kültüründe “kült” ün öncül bir arketip olduğu ve diğer unsurların oluşumunda adeta bir temel oluşturduğu görülür (Özdöl-Kutlu 2018, 2024).

Kültür ve kültürel miras turizmi, içerik olarak tüm tarihsel ve doğal kültürel mirası, somut ve somut olmayan arkeolojik ve tarihsel kültür varlıklarını, müzeler, ören yerleri, anıtsal yapılar, dinsel yapılar, kırsal ve kentsel sivil mimari örnekleri, saraylar, kaleler, bahçeler, temalı parklar ve mezarları kapsar. Ayrıca modern sanat eserleri ve etkinlikleri, geleneksel ve güncel yaşam biçimleri, zanaatlar, etnografya, botanik, flora ve fauna, folklor, mutfak ve içki gibi kültür ürünlerini gezginlerin hizmetine sunan bir turizm anlayışıdır (Pekin 2011).

Arkeoloji, kültür turizmini oluşturan unsurların ve ürünlerin birçoğunu bizzat gün yüzüne çıkaran bir bilim dalıdır. Ülkemiz açısından en büyük zenginliğimiz yani bir bakıma “petrol”ümüz olan arkeolojik ve kültürel miras eserleri kazı projeleriyle ortaya çıkarılmasa, bizi diğer ülkeler arasında turizm çeşitleri bakımından en güçlü kılan “kültür turizmi” şimdiye kadar gün yüzüne çıkmış olanlarla “yetinmek” durumunda kalacaktır. Bu yakınlığa ve karşılıklı dolanıklığa rağmen çoğu genel turizm kitabında turizm ile ilişkili alanlar arasında arkeolojinin bir şekilde ya tam manasıyla (Usta 2001) veya hiç yer bulmadığı (Kozak vd. 2015) gözlemlenmektedir. Bu durum karşılıklı ve dengeli bir ilişki örüntüsünü engelleyen bir sorunsaldır¹.

Turizm ve arkeoloji arasındaki bir başka sorun da, kültür ve inanç turizmi üzerine çalışan ço-

ğu turizm araştırmacısının insanlık tarihi ve kültürünün kapsamını son iki-üç bin yıla tarihlenen uygarlıklara hapsedmiş olmasıdır. Çoğu araştırmacı prehistorik çağlara hiç referans göstermeden, kültür ve inanç turizmini doğrudan Hitit, Yunan, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi en çok bilinen yazılı kültürlerle başlatmaktadır (Batman ve Çınar-Oğuz 2008, Karaman vd. 2008). Elimizdeki bu çalışma, insanoğlunun bu en uzun tarihöncesi kültürel sürecinin turizmde adeta yok sayılması konusundaki eksikliğe dikkat çekip, bu konuda farkındalık yaratacaktır diye umuyoruz.

Turizm olgusunda genel tanımlamada kültür turizmi, kültürel turizm (Usta 2001) veya miras turizmi (Kozak vd. 2015) olarak da ifade edilmektedir. İnanç turizmi (Kozak vd. 2015) veya dinsel turizm (Usta 2001) ise turistin amaçlarına göre kategorize edilen turizm tipleri arasında kültür turizminden farklı bir çeşit olarak görülmektedir. Oysa arkeolojik olarak bu kavramların birbiriyle ilişkisi yakından incelendiğinde “inanç”ın kültürü oluşturan önemli unsurlardan biri olduğu ve her iki unsurun da beraber evrildikleri ve şekil aldıkları anlaşılmaktadır (Smart 1969; Özbudun and Uysal 2012; Levi-Strauss 1984; Insoll 2013; Özdöl-Kutlu 2018 ve 2024). Dolayısıyla kültür veya inanç turizmi kapsamında gezilen yerlerde karşılaşılan eserler büyük oranda her iki unsurun ortak ürünü olacaktır.

Bu bakış açısını biraz daha detaylandırıp örneklediğimizde, arkeolojik yerleşmeler ve müzelerde ziyaret ettiğimiz, anlamaya çalıştığımız ve estetik bakımdan haz aldığımız yapıtların neredeyse hepsinin dinsel inançlardan kaynak buldukları görülecektir. En gösterişli ve anıtsal yapılar ya öteki dünyaya, tanrı ve tanrıçalara adanmış, ya da onlarla ilgili şenlikler ve ayinler için inşa edilmiştir. Keza kutsalı simgeleyen heykeller ve resimler gibi sanatsal yapıtlar da, onla-

¹ Arkeoloji, turizm yazınında bu denli “görmezden gelinirken”, birçok genç turizmcinin ören yerlerini ve arkeolojik eserleri adeta birincil kaynak ve araştırmacı gibi yazıya dökmeleri ve referans gösterilmeyi beklemleri de oldukça kritik edilecek bir mevzudur. Üstelik çoğu araştırmacının doktorası yani akademik uzmanlıkları kültür turizmi veya rehberlikle ilgisi olmayan alanlar üzerinedir ve bu makaleleri oluştururken turizm alanında eğitim veren arkeoloji uzmanlarıyla iletişime geçmeyi veya konunun asıl uzmanları ile ortak çalışma

yapmayı denememişlerdir. Disiplinler arası çalışmalarda, kişinin kendi alanının ve diğer bilim alanlarının sınırlarını bilmesi etik bir gerekliliktir. Turizm eğitiminde uzun yıllardır hizmet veren kültür araştırmacıları olarak bizler sınırlarımızı aşmaktan imtina etmekte ve bakanlığımızın adında da olduğu gibi kültür ve turizmin iç içeliğini her zaman vurgulamakta ve hatta çoğu arkeolojik kazı projesine tanıtım ekibi olarak ve aynı zamanda bir nevi pratik yaptırmak için turizm rehberliği öğrencilerimizi göndermeye gayret etmekteyiz.

rı kusursuz ve birebir aynı temsil edebilmek için yapılmışlardır. Kutsalın vücut bulduğu bu fiziki nesnelere ve mekânlar da, bizzat kutsalın kendisi kadar önemli ve kutsallıkla doludur ve bu nedenle en ihtişamlı ve gerçekçi, ama zaman zaman da sembolizm içerecek biçimde tasvir edilmeli ve donatılmalıdır. Bazıları Türkiye'nin en çok ziyaretçi çeken merkezlerinden İstanbul Ayasofya-i Kebir Camii, Mevlâna Türbesi ve Müzesi, Didim Apollon Tapınağı, Hitit Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı ve Göbeklitepe gibi örnekler tarif ettiğimiz bu durumun en çarpıcı karşılıklarından sadece birkaçıdır. Hatta daha da ötesi antik bir kentte sivil içerikli görünen yapılar ve etkinlikler, örneğin stadyum ve olimpiyatlar Tanrı Zeus'a, tiyatrolar ve içinde sergilenen oyunlar Tanrı Dionysos'a ve meclis binası olan prytaneionlar Tanrıça Hestia'ya adanmış, özünde dini temelli kompleksler ve faaliyetlerdir. Eski insanın mezar ve ölüm geleneklerine baktığımızda, örneğin Neolitik Çağ gömütlerinde ölümlerin yanına yerleştirilmiş, yani öteki dünyaya adanmış eşyaların kullanılmamış ve üstün işçilikli olduklarını görürüz. İnsanoğlunun göçebelikten yerleşik yaşama geçmesinde, özellikle de Neolitik Çağ'ın başlangıcında ve gelişiminde "din" büyük bir rol üstlenmiştir (Hodder 2010). Arkeoloji bilimi, insanlık tarihinin en erken dönemlerinden itibaren sanatın temel motivasyonunun doğaüstü ile ilişkiler ve uhrevi hayat olduğunu ispatlamaktadır.

Yukarıdaki kompleks ilişkiler ağına bakıldığında kültür turizminin belirgin "ürününün" dinsel inançlar ve ilişkili sanat eserleri olduğu anlaşılır. Arkeolojinin doğusunda dahi dinlerin rolü büyüktür. Kutsal kitaplardaki yer ve şahıs isimlerinin gerçekliğini araştırmak büyük bir itici güç olmuştur ve hala İsrail başta olmak üzere Yakındoğu'da bu amaçla yapılan araştırmalar mevcuttur. Arkeoloji tarihçesinde bu arkeoloji türüne "Biblical Archaeology" yani Tevrat veya Kutsal Kitap Arkeolojisi adı verilir (Özdoğan 2016; Renfrew and Bahn 2017; Wilson 2020).

Kent Turizmi, Kültür Turizmi, İnanç Turizmi, Yeme-İçme Turizmi, Kültürel Miras veya Miras Turizmi? Hangisi?

Eski insanın kültürü ve bunları pazarlayan turizm sektörü bir arada değerlendirildiğinde; kül-

tür turizmi, kültürel miras veya miras turizmi, hatta son zamanlarda kullanılan bir terim olan arkeo-turizm ve inanç turizmi kavramlarının birbiriyle iç içe geçmiş ve hatta çoğu zaman birbiri yerine kullanılan bir yapıda oldukları görülür. Eğer ki bu kavramlar bu denli beraber hareket ediyorlarsa, inanç turizminin kapsamını dünyanın en eski resimlerini, heykelciklerini ve mezarlarını barındıran Paleolitik Çağ mağaralarına veya geçici kamp yerleşmelerine kadar geriye götürmek mümkündür. Zira birçok araştırmacıya göre bu mağaralar insanoğlunun en eski ve "ilk tapınakları"dır (Kolankaya-Bostancı 2019).

Bununla birlikte, giriş kısmında bahsettiğimiz inanç turizmi tanımlarına ve motivasyonlarına tekrar geri döndüğümüzde şu soruları tekrar sormamız gerekecektir: İnançla ilgili mekânları ve alanları ziyaret etmek, tek başına inanç turizmi olarak tanımlanabilir mi? Dinsel inançların insanlık tarihinde bu kadar geriye gitmesi, bizim bu saydığımız ören yerlerine yapılan ziyaretleri "inanç turizmi" olarak tanımlamamız için yeterli midir? Örneğin şu an için ziyaret edildiğinde yalnızca kutsal yapıların görülebileceği Göbeklitepe'yi veya Antalya Karain Mağarası'nı ziyaret eden bir gezginin bu turizm etkinliği nasıl nitelendirilecektir? Zira bu iki örnek hem arkeolojik birer kazı ve ören yeri olduğu gibi hem de eski insanlar için kutsal alanlardır. İçerik ve terminolojik olarak bir sınıflandırma yapmak gerekecekse, yukarıda sözünü ettiğimiz bu ören yerlerini ziyaret etmek hangi turizm türüne veya faaliyet alanına karşılık gelecektir?

Farklı örnekler üzerinden turizm faaliyetlerini, türlerini ve kavramları tekrar gözden geçirirsek şunları görürüz: İçinde Şanlıurfa kentimizin yer aldığı bir gezi programında, aynı gün içinde ziyaretçi örneğin kent içini ve eski çarşıları dolaşacaktır. Balıklı Göl ve Hz. İbrahim Makamına, Eyüp Makamına ve Ulu Cami'ye uğrayacaktır. Yemek yiyip alışveriş yapacak ve arkeoloji müzesine gidecektir. Hatta aynı gün içinde Göbeklitepe ve Karahantepe'ye de gitme imkânı bulacaktır. Bu yapılan turizm faaliyeti zinciri nasıl tanımlanacaktır? Kent turizmi mi? İçerik olarak bakıldığında, çarşı ve müze yani dünyevi alanlar ve yapılar dolaşılırken kültür turizmi, ora-

lardan çıkıp dinsel mekânlar gezildiğinde inanç turizmi veya ören yerleri ziyaret edilirken arkeo-turizm veya kültürel miras turizmi mi yapılmış olacaktır?

Bu konuda örnekleri çoğaltabiliriz. İstanbul’da, İzmir’de, Konya’da ve şu an adını saymadığımız diğer pek çok il veya ilçemizde bir “turist” olmak demek, başlı başına Urfa örneği gibi bir gezi şablonu uygulamak demektir. Bu güzergâhta; camisi, kilisesi, tapınakları ile çok sayıda kutsal alan olduğu gibi, alışverişten, yemeğe, şehir surlarından eski çarşısına, mağara yerleşmelerinden Neolitik Çağ höyüklerine ve antik kent kalıntlarına kadar her dönem ve türde yapıtın, olay, kişi ve olgunun işin içine girdiği bir turizm faaliyetleri yumağı izlenecektir. Tanımladığımız türde bir aktiviteyi doğrudan bir sınıfa sokmak oldukça güç görünmekle birlikte, yalnızca “kent turizmi” deyip geçmek de pek mümkün değildir. Zira saydığımız bu şehirler içinde İstanbul Ayasofya-i Kebir Camii, Sultanahmet Camisi, Fener Rum Patrikhanesi, Urfa Balıklı Göl ve Hz. İbrahim Makamı, Mevlâna Türbesi ve Müzesi, Meryem Ana Evi, Efes Artemis Tapınağı gibi dini anlamda oldukça tanınmış “ünik” yapılar ve hac merkezleri de yer almaktadır.

İnanç Turizminde Farklı Motivasyonlar

Eğer ki inanç turizminde motivasyon mensup olunan din ile ilgili duygular, ibadetler ve maneviyat ise; o halde yukarıdaki tabloya göre aynı gün içinde İstanbul’u gezen bir turist Müslüman kimliği ile Sultanahmet ve Süleymaniye camilerine girerken, aynı zamanda Ayasofya-i Kebir Camii ve Fener Rum Patrikhanesi’ni de ziyaret edebileceği için kavramların içeriğini doldurmak ve sınırlarını çizmek sanıldığından veya uygulandığından daha zordur. Benzer biçimde bir gezgin İzmir-Efes antik kentinde Artemis Tapınağı’nı, Meryem Ana’yı ve İsa Bey Camisi’ni aynı seyahati sırasında ziyaret ettiğinde veya Konya’yı dolaşırken Mevlâna Türbesi’ne, Aya Helena Kilisesi’ne ve Çatalhöyük’e yine aynı gezi planı dâhilinde gittiğinde bu faaliyetleri turizm türü açısından nasıl sınıflandırılacaktır? Bir başka deyişle aynı günde farklı dinlere ait kutsal yapılar geziliyorsa ve eğer inanç turizminde temel motivasyon inanılan din ile ilgili manevi duygular

veya hacı olmak ise yine bu gezginin bu turizm faaliyeti nasıl tanımlanacaktır?

Diğer taraftan, inanç turizminde kutsal mekânları gezmek başlıca güdülenme kaynağı ise ve her dini mekân gezildiğinde bu etkinlik inanç turizmi kapsamına girerse bu durumu tekrar gözden geçirmemiz gerekmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere, antik bir kent veya Prehistorik bir ören yerinde gezi güzergâhının içinde en çok dini mekânlar ziyaret edilir ve ilgi çeker, hatta en dünyevi görünen yapılar bile aslında dinsel içerikli bir temele ve kullanıma sahip olabilirler. Daha da önemlisi eski insanın dünyası hiç de sanıldığı gibi seküler değildir ve çoğu geçmiş kültürde dünyevi olan ile uhrevi olan iç içe geçmiştir. İşlevsel ve domestik görünen bir yapı ve eşya aynı zamanda sembolik ve kutsal bir anlama da sahip olabilmektedir. O halde eski insanın maddi ve manevi bu dünyası ile birkaç paragraftır verdiğimiz örneklerdeki turistik faaliyetler nasıl tanımlanacaktır? Arkeo-turizm mi, inanç turizmi mi, kültürel miras turizmi mi, kültür turizmi mi yoksa hepsini kapsayan başka bir tanıma mı ihtiyaç vardır? Veya halihazırda böyle bir tanım var mıdır?

Son bir örnek üzerinden tekrar bir değerlendirme yaptığımızda; Müslüman bir kimlikle bir kiliseyi örneğin İstanbul Müze Camisi veya Meryem Ana Evi’ni gezme nedenimiz, söz konusu yapıların arkeolojik ve tarihsel değerlerinden de kaynaklanmaktadır. Ayrıca tek tanrıcı Yakındoğu dinlerinin hafızasını ve karakterlerini muhafaza etmeleri de yine bu yapılara manevi bir anlam yüklenilmesine sebep olacaktır. Hatta bu dinlerin hiçbirine inanmayan bir gezgin de, bu mekânları hem arkeolojik ve kültürel miras eserleri olduğu hem de bu yapılarda kendi ruhsal dünyası çerçevesinde maneviyat hissedebileceği için ziyaret edebilecektir. Zira bu tür eserlerin ve alanların kendine özgü çekicilikleri ve “ruhu” olduğu da her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Tüm bu motivasyon nedenlerine baktığımızda söz konusu turizm hareketlerini yine de “inanç turizmi” olarak mı nitelendireceğiz?

Kavramsal Olarak İnanç Turizmi

Türkiye’de akademik turizm alanının kurucularından Hasan Olalı’ya göre, insanları seyahate

sevk eden turizm faktörleri arasında ilk sırada yer alan “merak” duygusunun hemen ardından ikinci sırada “din” yer almaktadır (Olalı 1963).

Türkiye’de inanç turizmi konusunda yapılan akademik çalışmalar ve Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın bu konudaki il bazında yaptığı faaliyetler çoğunlukla dini mekânların, yerlerin ve kişilerin envanterini yapmak ve onlar hakkında bilgiler vermekle ilgilidir (Karaman vd. 2008; Okuyucu ve Somuncu 2013; Güzel 2020; Okuyucu 2020). İnanç turizmi hareketliliğinin gerçek nedenlerini ayırt etmeye odaklanmış sosyoloji ağırlıklı çalışmalar da mevcuttur. Bu tip çalışmalar turizm olgusuna katılımın dürtüsel nedenlerini araştırmakta ve bazı istatistiki verilerle pazarlama eksiklikleri konusunda analizler yapmaktadır (Okuyucu ve Somuncu 2013; Özçoban 2018; Tören 2021). Ayrıca Türkiye’deki pek çok il veya ilçedeki dinsel mekanların listesi çıkarılmış ve tanıtılmış, bir başka deyişle yine bir tür envanter ve ürün geliştirme çalışmaları yapılmıştır. Bu son zikredilen türde tez çalışmalarına bu satırların yazarı da danışmanlık yapmıştır. Ancak diğer taraftan, ülkemizde kültür ve inanç turizmi felsefi konusunda, yani bir bakıma bu kavramların içeriği ve kapsamı hakkındaki çalışmalar sınırlıdır. Bu tarz kavramsal konuları bazı Türk akademisyenlerle birlikte (Karaman vd. 2008; Batman ve Çınar-Oğuz 2008; Özçoban 2018; Tören 2021), daha çok yabancı bilim insanları tartışmış görünmektedir (Vukovic 2002, Raj ve Morpeth 2007).

İnanç turizmi ile ilgili çalışmalarda “seyahat için en güçlü motivasyon kaynaklarından birinin inanç olduğu ve özellikle de haç amaçlı gerçekleştirilen seyahatlerin ilk turizm hareketlerinden kabul edildiği” aktarılmaktadır (Okuyucu ve Somuncu 2013). Bu tanımda görüldüğü gibi inanç ile turizm arasında kurulan “kadim” ilişki daha çok turizmin kökeni tartışmalarında ve turizmde hacı olmak motivasyonunda yer bulmaktadır. Oysa ki insanlık tarihi bize “peki ya eski insanın hayatında doğumdan ölüme, ergenlikten evliliğe her öge kutsallık içeriyorsa?” sorusunu sormaya yönelmektedir.

Söz gelimi Çatalhöyük evlerinde ve yaşantısında olduğu gibi en gündelik ve işlevsel görünen olgular bile aynı zamanda uhrevi ve manevi

anlamlar yüklenmiştir. Eski insanla ilgili merak ettiğimiz, gördüğümüz ve anlamak istediğimiz olgular ve eserler, söz konusu halkların dünyasında zaten kendiliğinden dinsel inançlarla ilgiliyse ve kutsallık hayatın bütününe sirayet eden bir yapıda ise, o zaman inanç turizmi kavramını tanım, içerik ve sınırlar bakımından yeniden sorgulamaya ihtiyacımız olmayacak mıdır? Aşağıda bu konu, yani eski insanın maddi ve manevi dünyası ve bu dünyanın yansıması olan sanat eserleri, mezarlar ve mimari yapılar gibi arkeolojik kanıtlar Neolitik Çağ özelinde görece detaylı bir biçimde ortaya konulacaktır.

İnanç turizmi kavramı terminolojik olarak da üzerinde düşünülmesi gerektirmektedir. Zira “inanç” genel bir kavramdır, her şeyle ilgili bir inanç olabilir, örneğin “başarmaya inanç, kazanacağına, sevdiğine inanç”. Her ne kadar Türk Dil Kurumu sözlüklerinde inancın açıklamalarından biri “din” olarak karşılık bulsa da, yine de iddiamız ve dinler tarihçilerinin tercihi odur ki salt inanç terimini kullanmaktan ziyade, bir topluluğun kutsal ile ilişkisini “dinsel inanç” olarak tanımlamamız daha uygun olacaktır (Özdöl-Kutlu 2024). Ülkemizdeki turizmciler arasında inanç turizmi yerine nadiren de olsa dini veya dinsel turizm ya da hac turizmi kavramlarının kullanıldığını görürüz (Usta 2001). Bununla birlikte yabancı literatürde “faith, belief” yani inanç yerine, daha çok “religious or pilgrimage tourism” yani dini/dinsel turizm veya hac turizmi kavramları kullanılmaktadır (Vukovic 2002; Raj ve Morpeth 2007; UNWTO Religious Tourism).

Turizm Çeşitleri: Turist İçin Değilse de Araştırmacılar İçin Önemli Bir Sorunsal

Şimdiye kadar verdiğimiz tüm örneklerde turizm faaliyetini gerçekleştiren aktör yani “turist” için bu yaptığı aktivitelerin nasıl tanımlanacağı, öyle görünüyor ki onun hiç düşünmeyeceği bir durumdur. Ancak turizm akademisyenleri veya kültür araştırmacıları için söz konusu faaliyetlerin “işlemden geçirilmesi” ve ne şekilde kategorize edilebileceği önemli bir sorunsaldır. Bu araştırmacılar ülkelerindeki turizm faaliyetlerini yönetebilmek ve planlamalar dahilinde stratejiler geliştirebilmek için hem turist profilini hem

de turizm türünü tanımlamak ve sınıflandırmak durumundadırlar. Bu da geliştirilmesi ve kültürel kanıtlara uygun olarak tekrar gözden geçirilmesi gereken kolektif bir anlayış ve çalışmanın ürünü olarak şekillenmelidir. İnsanlığın kültürel kalıntıları ve eserlerini ortaya çıkaran, yorumlayan ve tanıtacak olan kesimler birlikte yol almaktadır. Ayrıca turizm ve kültür kavramlarıyla ilgili bu teorik ve felsefi zeminin, sürekli ve akışkan bir biçimde yeni çıkan arkeolojik kanıtlarla tekrar tekrar gözden geçirilmesi gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır. Turizmde bir kavram, örneğin “inanç turizmi” devamlı suretle aynı terim, içerik ve sınırlarda muhafaza edilmek durumunda değildir.

Gerçek Manâda İnanç Turizmi veya Dinsel/Dini Turizm

Aslında tartışmasız biçimde inanç veya dinsel/hac turizmi olarak nitelenebilecek turlar hâlihazırda mevcuttur. Örneğin Müslüman bir turist yalnızca camileri ve türbeleri gezmek istemesi, Umre ve Hac ziyaretleri, Katolik bir Hıristiyan’ın Meryem Ana Evini ziyareti, Yedi Kilise turu, Aziz Paulus yolu turu, Myra (Demre) Aziz Nicholas turu, Hz. İbrahim yolu turu, Vatikan turu ve Kudüs turları Türkiye’den ve yakın coğrafyadan bazı örneklerdir.

Konya Arkeoloji Müzesi’nde araştırma yaptığım 2004 yılında, gerçek anlamda bir inanç turizmi turuna kendi gözlerimle tanıklık etmiştim. Müzede görülebilecek onca eser varken, iki otobüs dolusu ziyaretçi, müzede yalnızca birkaç eseri görüp ayrılmışlardı. Bu eserlerden biri Aziz Paulus’un ziyaret ettiği Iconium, Derbe ve Lystra Hıristiyanlık yazıtlarıydı. Diğerisi ise, Kutsal Kitap (Holy Bible) kıssasına göre yuttuğu Yunus Peygamber’i ağzından çıkaran bir Yunus balığı kabartması idi. Belli ki çok özel bir inanç teması ve grubu ile yola çıkılmış, maneviyatla ve anıların arkeolojik izleriyle rotası çizilmiş ve odaklanmış bir tur programı idi. Diğer taraftan, benim gözlemlerim bu gezinin sadece gün içindeki bir kesitine aittir. Ancak bu “dindar” gezgin topluluğu o gün büyük olasılıkla Mevlâna Türbesi ve Müzesi’ne de gitmiş, yemek yemiş ve alışveriş yaparak hediyelik eşyalar almış olmalıdır.

Esasında az önce zikredilen örneklerde dahi, örneğin Mekke ve Medine yani Müslümanlar için Hac ve Umre ziyaretlerinde bile yalnızca dini ibadetler ve farzlar yerine getirilmez. Hiçbir inanç ve hac turizmi eylemi yalnızca ve tümüyle “dinsel” bir karakterde değildir (Özdöl-Kutlu 2024). Bu durum zaten hayatın olağan akışına da uygun değildir. Mekke ve Medine ziyaretleri farklı kültürlerdeki Müslüman nüfus için aynı zamanda buluşma ve kaynaşma karakteri de göstermektedir. Dünyanın adeta doğudaki yarısı yani onlarca millet orada tanışıp, birbirlerinin tekerlekli sandalyedeki yakınlarını tavafta ettirmekte ve ülkelerindeki veya dünyadaki sorunları ve bunlara ilişkin duygularını kısa da olsa dile getirmektedirler. Dünyadaki dinler arasında en katı hac ibadetinin temsilcilerinden biri olan Mekke ve Medine seyahatlerinin tek bir motivasyonu olmadığı, onun bile içeriğinde sosyolojik ve ticari ilişkiler ve arzular taşıdığı, 2019 yılında bizzat gerçekleştirdiğim Umre ziyareti sırasında gözlemlediğim bir olgudur. Aynı ziyaret sırasında deneyimlediğim bir diğer çarpıcı örnek ise, Medine’de vakit namazlarından birini eda ettikten hemen sonra, Mescid-i Nebevi’den çıkan kadın erkek Müslümanların hemen çıkışta yer alan ünlü ve yaygın bir Amerikan kahve zincirinden kahve alıp, biraz alışveriş yapıp tekrar Mescid’e ibadete geri dönmeleri veya yine namaz sırasında seccadesini bir başka ulustan bir hacı ile paylaşmalarıdır.

Kültür veya Kültürel Miras Turizmi: Büyük Şemsiye

Yukarıdaki örnekleri içerik olarak değerlendirdiğimizde büyük çoğunluğunu “kültür turizmi” olarak nitelendirmek çok da yanlış olmayacaktır. İnanç turizmini ise dini veya dinsel turizm şeklinde tanımlayıp, motivasyon olarak dini aidiyet ve manevi duygularla ilgili bilinçli ve özel olarak yapılan bir turizm türü olarak ifade etmek daha uygun görünmektedir. Ayrıca her ne kadar bazı danışmanlığı yaptığım tez çalışmalarında kullanmış olsak da, arkeo-turizm kavramını da zorlama ve yapay bulduğumu ifade etmek durumundayım. Kültür ve inanç turizmi kapsamında zaten çoğu zaman arkeolojik ören yerleri ziyaret edilir. Hatta herhangi bir kent içinde gezilen bir

yakın dönem camisi bile aslında arkeolojik bir eserdir. Bir ören yerini, örneğin Göbeklitepe'yi gezdiğinizde, o dönem halklarının kültürüyle yoğrulmuş ve sanat ve sembolizm ile kendini ifade eden kutsal anlayışlarıyla ve tapınaklarıyla karşılaşsınız. O nedenle mensup olunan din ile ilgili yerleri ziyaret ederek manevi doyumu sağlamak ve/veya hacı olmak motivasyonları dışındaki, eski insanın kültürü, dini yapısı ve sanatıyla ilgili her tür mekân, alan ve yerleşim yerini dolayarak aslında en doğru ve uygun biçimde "kültür turizmi" veya "kültürel miras turizmi" olarak tanımlanabilecektir.

NEOLİTİK ÇAĞ VE TURİZM

Çatalhöyük 2012 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine girdikten sonra, Konya Ovası'nın ortasındaki bu höyük yerleşmesine yapılan ziyaretler ve Neolitik Çağ'a duyulan ilgi nispeten artmıştır. Ancak yine de Göbeklitepe'nin 2018 yılında listeye girmesine kadar Neolitik Çağ yerleşmeleri kültür turizminde çok ilgi çeken merkezler olmamıştır (Özdöl-Kutlu and Türksoy 2021). Son yıllarda özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Çağ kazı projelerinin artması ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Urfa ve çevresindeki Göbeklitepe dahil diğer Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmelerini araştırmaya yönelik "Taş Tepeler Projesi"ni 2021 yılından itibaren desteklemesiyle birlikte (KTB 2025; Karul vd. 2022) Neolitik Çağ çok daha geniş kitlelerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Şanlıurfa Bölgesel Turist Rehberleri Odası (ŞURO) yakın bir zamanda bölgede daha çok Neolitik Çağ ören yeri turlarının yapılacağından söz etmektedir². ŞURO'nun 2022'de düzenlediği "Mezopotamya Uzmanlık Eğitimi" programı ve 2024 yılında yine Şanlıurfa'da düzenlenen "Dünya Neolitik Kongresi" de bölgedeki Neolitik Çağ varlığına ve zenginliğine işaret etmektedir (ŞURO 2022; Dünya Neolitik Kongresi 2024). Bu nedenle kültür ve inanç turizmi kav-

ramlarına tüm insanlık tarihi bakımından olduğu gibi, bu çalışmanın özel olarak vurgulamak istediği Neolitik Çağ bağlamında yeni bir içerik kazandırmak önemli görünmektedir.

Yukarıda söz ettiğimiz gelişmelerle birlikte, özellikle de inanç turizminin kapsamını tek tanrıci Yakındoğu dinlerinin ötesine ve sınırlarını ise kronolojik olarak bu dinlerin öncesine taşımak ve üzerinde tartışmak "ihtiyacı" doğmuştur. Önce 1960'lı yıllarda Çatalhöyük, ardından 1990'lı yıllar itibarıyla ise Göbeklitepe, Körtik Tepe ve Karahantepe gibi en erkeni yaklaşık 12 bin yıllık Neolitik merkezler keşfedilmiştir. Bu höyük yerleşmelerinde anıtsal kamusal yapılar, farklı ölü gömme biçimleri ve zengin mezar armağanları ve bunlarla ilişkili sembolik sanat eserleri ortaya çıkarılmıştır. Neolitik Çağ araştırmalarıyla birlikte bu yerleşmelerde yaşayan halkların manevi dünyaları ve kutsal ile ilişkileri merak edilmeye ve bazı spekülasyon görüşleri ileri sürülmeye başlanmıştır. Karmaşık dinsel inançların tahmin edilenden daha uzun bir serüveni olduğu ve insanlık tarihi kadar erken olabileceği düşüncesi belirlemiştir. Ayrıca aynı araştırmalar Neolitik Çağ'ın başlarında yerleşik yaşam ve höyüklerin oluşumunda temel itici gücün manevi dünyaları olduğunu göstermiştir (Karul ve Özdoğan 2020; Özdöl-Kutlu 2024). Özellikle ataların mezarları ve anıları üzerinde yükselen evler ve höyükler bunun en canlı kanıtlarıdır.

Çatalhöyük'ten sonra UNESCO Dünya Miras Listesi'ne Göbeklitepe'nin de girmesi ve ardından Taş Tepeler Projesi kapsamında Karahantepe, Sayburç, Çakmaktepe, Sefertepe (Karul vd. 2022; KTB 2025) gibi kazı ve araştırma projelerinin başlamasıyla birlikte Neolitik merkezlere yapılan ziyaretler ve döneme gösterilen ilgi daha da yoğunlaşmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, hem bilimsel çevrelerin hem de gezginlerin ve turizmcilerin son derece merak duydukları bir bölge haline gelmiştir.

Takip eden bölümde, uzun yıllardır ayrıntılı araştırılan ören yerlerinden Göbeklitepe ve Çatalhöyük başta olmak üzere diğer bazı Neolitik yerleşmelerin bilhassa manevi dünyalarını yansıtan maddi arkeolojik kanıtlar genel hatlarıyla ortaya konulacaktır.

² ŞURO Başkanı Merve Ofluoğlu ile online kariyer etkinliği kapsamında 17 Mayıs 2022 tarihinde yapılan söyleşide, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültür turizminde, yakın gelecekte bölgede yoğun Neolitik Çağ temalı turların gerçekleştirileceğinden söz edilmiştir.

NEOLİTİK ÇAĞ HALKLARININ MADDİ VE MANEVİ DÜNYALARI

Neolitik Çağ, ülkemizin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ve Kuzeybatı İran, Kuzey Suriye ve Irak ve Doğu Akdeniz'de yaklaşık olarak MÖ 10500 / 10000-6000 / 5500 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu dönem kendi içinde Çanak Çömleksiz Neolitik (yak. MÖ 10500 / 10000-7000) ve Çanak Çömlekli Neolitik (yak. MÖ 7000-6000 / 5500) olarak iki alt evreye ayrılır (Özdoğan 2015). Yaklaşık dört bin yıllık bu süreç, tanımlanan bölgeden uzaklaştıkça ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde hem yapısal ve niteliksel hem de kronolojik olarak farklılıklar göstermektedir.

Neolitik Dönem insanlık tarihinde, Yakındoğu'da belirli bir bölgedeki (arkeoloji literatüründe Verimli Hilal) bazı insan topluluklarının avcı-toplayıcı ve göçebe yaşam tarzından yerleşik yaşama geçtiği ve höyüklerin ortaya çıktığı, zaman içinde bitki ve hayvan evcilleştirilmesiyle birlikte üretim ve çiftçiliğin başladığı, teknolojik ve ekonomik uzmanlaşmalar gibi büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Karmaşık ve sembolik bir karakter gösteren sanat eserleri, mimari yapılar, zengin ölüm uygulamaları ve mezarlar da yine Neolitik Çağ'ın yenilikleri arasındadır ve bize bu dönemdeki sistemli dinsel inançların varlığını, ruhban sınıfın ortaya çıkışını, hiyerarşik ve organize bir toplumsal yapıyı göstermektedir. Günümüzdeki uygarlığın temellerinin atıldığı bu dönemin karmaşık sosyal, bilişsel, sembolik, dinsel ve teknolojik yapısı son yıllarda özellikle Güneydoğu Anadolu'daki kazı çalışmalarıyla daha da gözler önüne serilmiş ve dikkat çeker olmuştur (Özdoğan ve Karul 2020; Karul vd. 2022; Karul 2022; Kodaş 2018).

Ülkemizdeki ve Yakındoğu'daki Neolitik dönem araştırmalarından anladığımız kadarıyla eski insanın yaşamında kültür, kutsalla ilişki ve sanat gibi unsurlar birbirlerine paralel gelişmiş ve Neolitik süreçteki karmaşık toplumların ortaya çıkmasında dinsel inançlar büyük bir rol oynamıştır. Türkiye'de 1960'lı yıllardan başlayarak Çatalhöyük, Çayönü, Göbeklitepe gibi kazılarla, 2021 yılından itibaren ise Taş Tepeler Projesi ile devam eden araştırma projeleri bu çalışmadaki temel veri kaynaklarımızdır. Bu kazı projeleri, az

önce belirttiğimiz alanlar arasındaki etkileşimi bize ispatlamakta ve yaşayanlar dünyası ile ölümler dünyasının birbirine karıştığı ve uhrevi boyutun yani ölüm sonrasının adeta en az bu dünya ve dünyevi uğraşlar kadar önemsendiği bir Neolitik kültürü gözler önüne sermektedirler.

Neolitik Çağ araştırmaları, dönemin kompleks kültürlerini her yönüyle incelemektedir. Neolitik halkların doğayı kontrol altına alma gayretleri, teknolojik inovasyonları, bakır gibi yeni hammadde kaynaklarına ulaşma ve ortak semboller kullanma gibi çok sayıda eşsiz özelliğini ve her alanda gelişmiş bir topluluğun izlerini bizlere sunmaya çalışmaktadır. Bu çalışma ise dönemin ekonomisi, teknolojisi ve çevre ile ilişkisi gibi unsurlarından çok doğaüstü ile ilişkilerine dair maddi kalıntılara ve bunların manevi yorumlarına odaklanacaktır. Zira bu kültürlerin kutsal anlayışlarına ve ölüm ve ötesine ayırdıkları zaman ve özen ve bunu ispatlayan kutsal mimari yapılar, sanat eserleri ve mezarlar diğer dünyevi pek çok unsurdan daha kalıcı olmuş ve bilhassa korunmuştur. Ayrıca daha gösterişli ve incelikli olmalarından ötürü "görölmeye değer müzeli ve turistik" maddi kanıtlar ve ürünler sınıfına girmişlerdir. Kültür ve inanç turizmi gezginleri de zaten bu derin, uhrevi ve karmaşık dünyaya kapı aralamaya ve bu dünyanın unsurlarını anlamaya çalışmaktadırlar.

Tanınmış Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ merkezlerden biri olan Diyarbakır-Çayönü'nde tüm Neolitik Dönem boyunca kullanıldığı anlaşılan özel / kamusal bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Resim 1). Bu yapı arkeoloji literatüründe "kafataslı yapı" (Skull Building) olarak bilinir. Yaklaşık 450 bireye ait iskelet kalıntısı ve kafatasının farklı evrelerde ve farklı gömü gelenekleriyle gömüldüğü bu yapı, gerçek manada bir mezar yapısı ya da yine arkeoloji literatüründe kullanıldığı gibi "ölüler evi" (House of Dead)'dir. Bu özel yapı büyük olasılıkla toplum içindeki statü sahibi bireylerin gömüldükleri bir binadır. Bireylere ait iskelet kalıntıları karmaşık işlemlerden geçirilerek gömülmüşlerdir. Yapı içindeki açık avluda üzerinde kafatasının gövdeden ayrılması gibi ölü üzerinde yapılan işlemlerin (modifikasyon) gerçekleştiği kilden bir masa bulunmuştur. Aynı

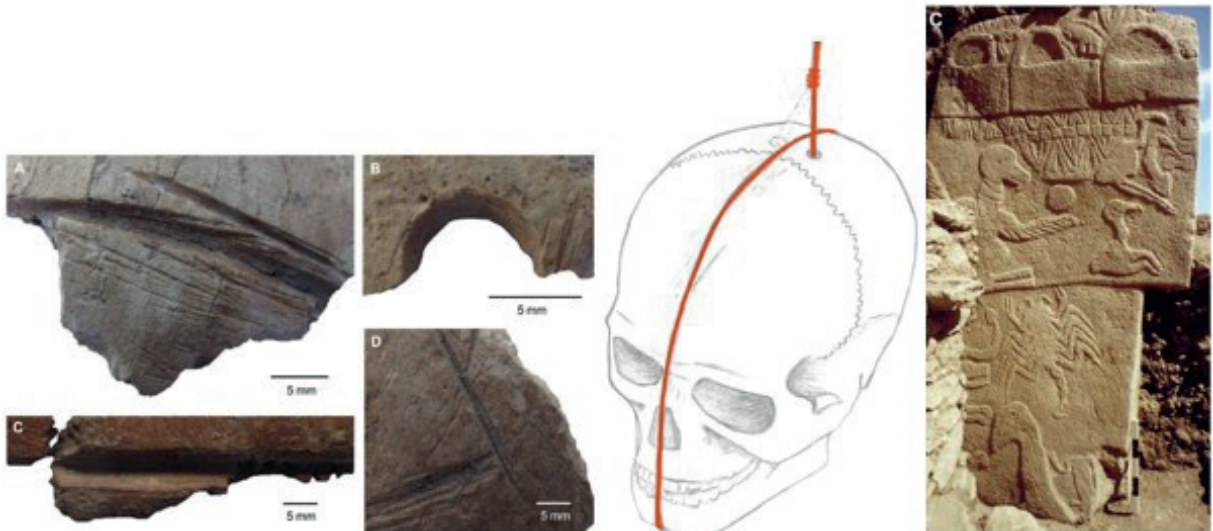

Resim 1: Sol, Çayönü, Kafataslı Yapı, BM 2a evresi, yapıda ortaya çıkarılan mezar odaları, avlu, kil masa (altar), oturma sekileri, kırılmış steller; sağ, mezar odalarından birinde yığılmış kafatasları ve uzun kemikler (sağ) (Erim-Özdoğan 2011, Fig. 26, 27).

mekanda ölüm ayinlerinin izlenmesi için olduğu tahmin edilen duvara dayalı sekiler ve bunların arasında steller / dikilitaşlar ele geçmiştir (Erim-Özdoğan 2011).

Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmesi Göbeklitepe’de, tabakası ve konteksti tam olarak tespit edilemeyen, üzerinde delik açılmış ve oluklar oluşturulmuş üç adet kafatası bulunmuştur (Resim 2) (Gresky vd. 2017). Yerleşmede insan kafataslarının yanı sıra, insan ve hayvan başı

ve akbaba heykelleri ve kabartmaları da ele geçmiştir (Schmidt 2011). Bu buluntular ve uygulamalar, Göbeklitepe’deki ata / ölüm / kafatası kültürünün (ancestor cult) ve buradaki kutsal yapıların ataların anılması için bir tür ziyaret/hatıra merkezleri (ancestral/memorial/history place) olabileceğinin kanıtları olabilir. Tüm bu kanıtlar ve uygulamalar Yakındoğu’daki çağdaş diğer yerleşmelerde de ele geçmektedir ve hem söz konusu geniş coğrafyada hem de Göbeklitepe ve

Resim 2: Sol ve orta, Göbeklitepe’den işlem görmüş kafatasları (Gresky vd. 2017, Fig.2, 3); sağ, Göbeklitepe’deki bir stel üzerinde, akbaba, insan başı ve aşağıdaki bir diğer akbaba figürünün hemen arkasında başsız fallik erkek kabartması (Schmidt 2011, Fig. 29).

Çayönü gibi Neolitik yerleşmelerde ölüm, statü sahibi bireyler ve atalar kültü olgusu ile kamusal kutsal yapılar arasında doğrudan bir ilişki olduğunu akla getirmektedir.

Neolitik Dönemin son evresi olan Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın (yak. MÖ 7000-6000 / 5500) en "ünik" ve iyi araştırılmış temsilcilerinden biri Konya-Çatalhöyük'tür (MÖ 7100-5950) (Hodder ve Özdöl-Kutlu 2021). Neolitiğin bu evresinde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da olduğu gibi kamusal kutsal yapılar mevcut değildir. Bu dönemde ve yerleşmede, Çatalhöyük evi maddi ve manevi iki işlevi birden üstlenir. Hem bir tarafı ölümlere ayrılmış kutsal alanı yani uhrevi kuzey kısmı, hem de günlük işlerin görüldüğü güney alanı ile Çatalhöyük'te ev adeta bir ev-temelli tapınaktır. Bu bağlamda Çatalhöyük Neolitik kültüründe kutsal ve din dışı ayrımı net değildir (Hodder 2006, 2013; Özdöl-Kutlu 2018). Çatalhöyük adeta ölümle ve atalarla şekillenmiş bir yerleşmedir. Buraya gelen ilk sakinler atalarının mezarları üzerine yerleşmişlerdir. Bir başka deyişle, burası ataların anıları, mezarları ve "ruhları" ile kaplanmış bir "ancestral place"dir. Çatalhöyüklüler oturdukları, yattıkları sekilerin altına ölümlerini gömmüşler ve üzerinde uyuyup, gündelik işlerini ya da ayinlerini gerçekleştirmişlerdir (Resim 3).

Neolitik Çağ'da, Yakınoğu'daki geniş bir coğrafyada, insan bedenine ait parçaların -hatta hayvanların da-, bilhassa kafataslarının işlem gördüğünü ve sergilenip kuşaktan kuşağa aktarıldığını görürüz. Örneğin, az önce söz ettiğimiz Çayönü ve Göbeklitepe'deki kafatasları ve uzun kemikler (Resim 1 ve 2, sol ve orta) bu durumun en belirgin örneklerinden biridir. Ölü bedenlere yapılan bu uygulamalar, Neolitik kültürlerdeki ölüm ve sonrasına ait tasavvurları ve ölen bazı statü sahibi bireylerin kutsallaştırılmış olabileceğini, yani ölüm / atalar kültü kavramlarını düşündürür. Bu olguya verilebilecek bir başka örnek de, Çatalhöyük'te alt tabakalardan üst tabakalara taşınan bir erkeğe ait kafatasının, adeta canlandırılmak istenmişcesine defalarca sıvanarak ve kırmızı aşı boyası ile boyanarak bir kadının mezarına yerleştirilmesidir (Resim 4) (Hodder 2006).

Resim 3: Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan bir evin içindeki bir mezar çukuru / gömüt

Tipik bir Çatalhöyük evinde yaşayanlar ile ölümler dünyası bir arada varlığını sürdürür. Evlerin tabanları altındaki onlarca ölü bireye bakılırsa, Çatalhöyük'teki evlerin ilk yapılış ve kullanım amacı yaşamdan ziyade ölüme adanmış gibidir (Resim 5).

Resim 4: Çatalhöyük'te, alt tabakalardan üst tabakalara taşınan ve üzeri sıvanmış ve aşı boyası ile kaplanmış bir kafatası ile gömülmüş bir kadın iskeleti (Hodder 2006, Fig. 13, 14)

Resim 5: Sol, tipik bir Çatalhöyük evi canlandırması, yaşayanlar ile ölümler dünyası bir arada; sağ, Çatalhöyük'te bir evin temelinde ortaya çıkarılan çok sayıda iskelet kalıntısı (Mellaart 2003, Resim 97, 146)

Neolitik Çağ'da en değerli ve kullanılmamış eşyalar mezarlara yani öteki dünyaya adanmıştır. Örneğin Çatalhöyük'te olduğu gibi mezar buluntularının ortaya çıkarıldığı ev sıradan, ama mezar hediyeleri ise üstün kaliteli ve sıradışı olabilmektedir (Resim 6) (Hodder ve Özdöl-Kutlu 2018). Yine Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşmelerinden Diyarbakır-Körtiktepe'de oldukça sıradışı ve karmaşık ölüm uygulamaları ve mezar hediyeleri ile karşılaşılır. Bu hediyeler arasın-

da binlerce boncuk tanesi ve özellikle de üzerleri sembolik bezemelerle süslü kloritten yapılmış taş kaplar son derece kayda değerdir ve bilhassa kırılarak mezarlara yerleştirilmiştir (Resim 7) (Özkaya ve Coşkun 2011).

Üstün kaliteli ve dünyanın en eski ayna buluntularından biri olan obsidyen aynalar bir ölü hediyesi olarak yalnızca Çatalhöyük mezarlarında

Resim 6: Çatalhöyük evindeki gömütte bulunan ve hiç kullanılmamış mezar hediyeleri (Hodder ve Özdöl-Kutlu 2018, Resim 4).

Resim 7: Diyarbakır-Körtik Tepe'den mezar hediyesi bezemeli taş kaplar (Özkaya ve Coşkun 2011, Fig. 18-20)

Resim 8: Gömütlerde ortaya çıkarılan obsidyen ayna, Çatalhöyük

ele geçmiştir (Resim 8). Yine öteki dünyaya adanmış bu aynalar ayinlerde, belki de şamanların kullandığı büyülü eşyalardan biri olarak görülmüş olabilir.

Tüm Neolitik Çağ süresince sembolik sanat eserleri hem ölümü ve geçmişteki ataları hem de yaşayanları yani hayatı temsil etmiş görünmektedir. Yani yaşayanların dünyası ile ölümler dünyası adeta iç içedir ve bu ikisinden ölümler dünyasına daha fazla önem verilmiş görünmektedir. Bunun en belirgin kanıtı ise; örneğin kesik başlı insanlar

ve akbaba tasvirleri gibi ölüm ve ötesine ait konuların sanatta fazlaca yer bulması (Resim 2 ve 13), Çayönü ve Göbeklitepe'deki gibi ölüme ve atalara adanmış görünen anıtsal kamusal / kutsal yapıların ortaya çıkarılması (Resim 1 ve 2), ölen bireylerin evlerin içine yaşadıkları yere gömülmesi ve mezarlara incelikle işlenmiş, hatta çoğu zaman hiç kullanılmamış zengin hediyelerinin konulmasıdır (Resim 6-8).

Neolitik dünyada boğa sembolü (Resim 9), avcılıktaki başarının, prestijin ve akabinde yapılan

Resim 9: Sol, gerçek boğa başı, Çatalhöyük; sağ, üzerinde boğa kabartması olan stel, Göbeklitepe (Schmidt 2011, Fig. 14)

Resim 10: Boğa başını sembolize eden bir yemek pişirme kabı, Çatalhöyük

topluluğun göstergesi olarak görülür. Diğer taraftan bu önemli sembol, tanrısal / atasal / öteki dünyayla da ilişkili, topluluğu bir arada tutan, en fazla kutsallığa sahip bir ayin objesi / totem / sembol olarak da görülmüş olmalıdır.

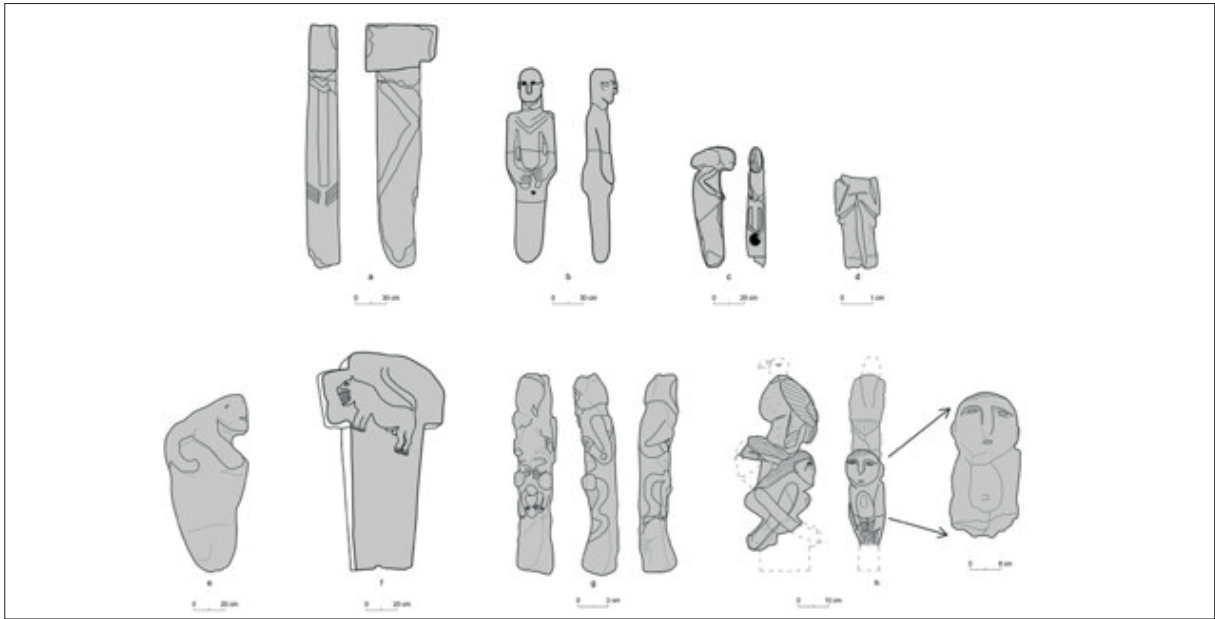
Neolitik Çağ'da bir eşya işlevsel olduğu gibi, dinsel ve ayinsel de olabilir. Örneğin bir balta,

bir çömlek, bir heykelcik gündelik işlerde kullanıldığı gibi dinsel bir ayinde de kullanılabilir. Resim 10'daki bir yemek pişirme kabı, aynı zamanda boğa başını da sembolize ediyor görünmektedir (Özdöl-Kutlu 2018).

Neolitik yerleşmelerde toplumsal cinsiyet anlamında her iki cinsi de tasvir eden eden kabartma, resim, figürin, heykel ve dikilitaşlar gibi sanat eserleri ele geçmektedir. Bunların işlevleri, neyi sembolize ettikleri büyük merak konusudur.

Özellikle Neolitiğin erken safhalarında ele geçen eril yani phallus ile tasvir edilmiş insan ve hayvan figürlerinin (Resim 11), hangi olguları sembolize etmiş olabileceği ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Bunlardan bazıları; erkek egemen bir toplum yapısının göstergesi olabilecekleri, "uzman avcı dininin" eril tanrıları olabilecekleri, ya da statü sahibi ruhban sınıfı temsil edebilecekleri gibi argümanlardır. İnsan ve hayvanlardaki phallus sembolizmi ayrıca doğaya karşı hâkimiyeti ve ölümü de temsil etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Neolitik Çağ'daki dişil semboller arkeoloji literatüründe genellikle "Ana Tanrıça / Mother Goddess" ya da son zamanlarda "Fat Lady" yani şişman kadın heykelcikleri olarak tanımlanmaktadır (Resim 12). Bu buluntu türünün işlevi ve

Resim 11: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki çeşitli Neolitik yerleşmelerden eril (phallus) sembolizmi

Resim 12: Şişman kadın figürünü "Ana Tanrıça", Çatalhöyük

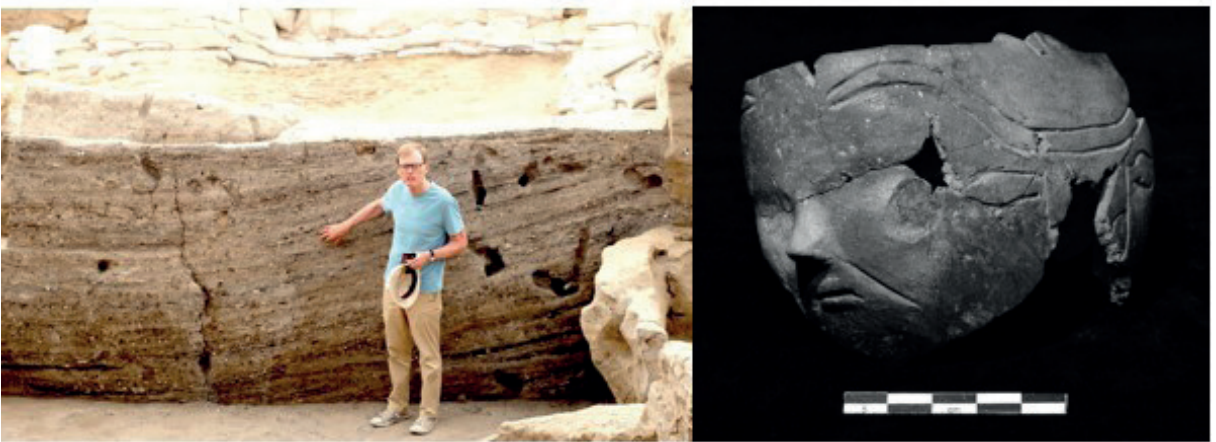
neyi sembolize ettiği ile ilgili olarak da çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. 1960'lı yıllarda feminist arkeoloji etkisinde bu tip figürinlerin anaerki bir toplum yapısını ve dişil bir tanrısalığı hatta baş tanrıçayı temsil ettikleri öne sürülmüştür. Çatalhöyük'te kadınların yönettiği ve ana soylu bir toplum yapısı olduğu görüşü artık geçerliliğini yitirmiştir. Hatta bu tarz heykelciklerin tanrısal bir tapınma objesi veya sembolü olduğu düşüncesi de özellikle Ian Hodder dönemi kazı çalışmalarında ciddi manada kritik almış ve bunların doğurgan ve statü sahibi bir anneyi temsil ettiği veya doğum büyüsü ile ilgili olabileceği öne sürülmüştür. Ele geçen bazı heykelcik tipleri bu son yorumları yapmamızı mantıklı kılabilir. Ancak Resim 12'deki gibi çok sayıda sembolik özellik taşıyan, örneğin tahıl ambarında bulun-

muş, doğum yapan, doğayı kontrol altında tutarçasına leoparları koltuğunun altına almış bazı şişman kadın heykelcikleri, tarımsal bir topluluğun olasılıkla baş tanrıçası niteliğinde bir bereket ve toprak tanrıçasını temsil etmiş olabilir diye düşünüyoruz.

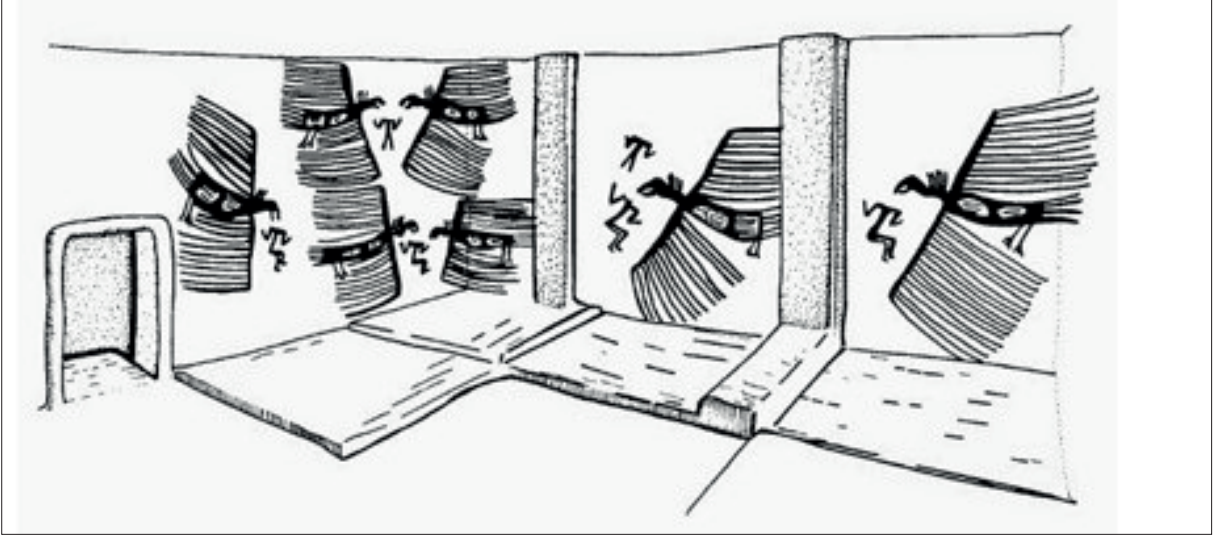
Çatalhöyük'te çöplüklerde son derece "ünik" ve sembolik eserler ele geçmiştir. Dinsel ve ayinsel olduğunu düşündüğümüz bu eşyalar büyük olasılıkla işlevi bittikten sonra veya büyüsel görevini sona erdirmek için yine bir ayin gereği çöplüğe atılmışlardır (Resim 13).

Neolitik Çağ sanatında sembolizm, dinsel ve ideolojik mesajları aktarma, öteki dünyayla ve atalarla iletişim kurma ve onları hoşnut etmenin yöntemleri olarak görülmüş olmalıdır. Örneğin hem Göbeklitepe tapınaklarının içindeki heykellerde hem de bu kutsal yapılara ait steller üzerinde gördüğümüz kesik başlı insanlar veya gövdesi olmayan insan başları ve akbaba betimlemeleri ölüm, öteki dünya ve atalar kültürü gibi uhrevi unsurlarla ilgili bir hikâye anlatıyor olabilir (Resim 14).

Neolitik Çağ'da evlerin içinden, tabanların altına, çöplüklerden, kamusal yapılara kadar kültürün her bir unsuru ruhani inançlar ve ayinlerle iç içe geçmiş bir yapıdadır. Bu noktada ünlü dinler tarihçisi Mircea Eliade'nin şu ifadesi Neolitik Çağ kültürlerini açık bir şekilde tanımlamaktadır: "...Eski insanın dünyasında doğumdan, ölüme,

Resim 13. Sol, Çatalhöyük eski kazı başkanı Ian Hodder bir çöplük (midden) kesitinin önünde; sağ, bir çöplükten ele geçen sembolik bir kap, Çatalhöyük

Resim 14: Kesik başlı insanlar ve akbalar duvar resmi, Çatalhöyük (Mellaart 2003, Resim 48).

erginlenmeden, evlenmeye herşey kutsalla ilişkili ve ayinsel bir değeri vardır..." (Eliade 1991, 2003). Eliade, arkaik insanı "homo religious" yani "dindar insan" olarak da tanımlar. Dolayısıyla Çatalhöyük ve Göbeklitepe gibi yazı öncesi kültürleri anlatırken, doğal olarak onların inançlarını da anlatırız. Aslında benzer bir durum günümüzde yaşayan ve inançları ile kültürleri ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlı geleneksel kabile toplumlarında da geçerlidir. Bu durumda, Neolitik Çağ halkları için "Kültür Turizmi", "İnanç Turizmi" ile eşdeğer bir içeriğe sahip görünmektedir.

Aralarında yaklaşık 3 bin yıllık bir zaman farkı olan Göbeklitepe de Çatalhöyük de adeta inançla şekillenmiş yerleşmelerdir. Örneğin, Göbeklitepe sivil yerleşmelerin ortasında adeta bir "tapınaklar alanı", Çatalhöyük ise yüzlerce konutun altında yer alan devasa bir "mezarlık" olarak tanımlanabilir. Ayrıca diğer taraftan, Çatalhöyük, Göbeklitepe ve çevresindeki diğer Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ kültürlerinin, üç bin yıl sonraki âdeta bir ardılı ve mirasçısı gibidir. Gerçekten de çok sayıda kültür unsuru adeta bir kültür ve inanç güzergâhından binlerce yıl sonrasına, Kuzey Mezopotamya'dan Orta Anadolu'ya intikal etmiştir. Bugünkü ziyaretçiler de buraları gezerken adeta dinsel inancın yolculuğu rotasını tecrübe ederler.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kavramsal tartışmalar kısmındaki örneklerde kültür ve inanç turizmi, arkeo-turizm, kültürel miras turizmi, miras turizmi, kent turizmi gibi kavramların, birbiriyle iç içe geçmiş, çoğu zaman biri diğeri yerine kullanılan ve bazı durumlarda içeriği ve sınırları belirsiz bir yapıda oldukları anlaşılmıştır.

Söz gelimi, kültür turizmi yaptığımızı düşünerek veya herhangi bir dini yapıya gitmeyi hedeflememişken, gittiğimiz bir yerde örneğin Göbeklitepe'de tapınaklarla, Çatalhöyük'te ise ev-temelli kutsal alanlarla ve yüzlerce mezarla karşılaşırız. Yine aynı maksatla bir ülke veya şehre gittiğimizde kutsal ve uhrevi çok sayıda mekân gezilecektir. Kuşkusuz söz konusu yerleri ziyaret edenlerin motivasyonları dinsel kaynaklı değildir, ancak kaçınılmaz olarak tur rotalarında görülmeye değer eserlerin büyük bir çoğunluğunu dini yapılar ve sanat eserleri oluşturmaktadır.

Arkeolojik bir ören yerini gezdiğimizizi düşünürken, yani bir bakıma arkeo-turizm icra eden bir aktörken, yine bir anda kendimizi o dönem insanların kutsal alanlarında ve inanç dünyalarında buluveririz, yani bir bakıma eğer tanıma göre amaç dini mekânları gezmekse "inanç turizmi" yapmış oluruz. Aynı örnekler üzerinden ilerlersek, Göbeklitepe ve Çatalhöyük gibi Ne-

olitik Çağ ören yerlerine giden ziyaretçilere, ilk etapta ve büyük oranda turist rehberi tarafından söz konusu kültürlerin dinsel mimarisi, sembolleri, ölüm ayinleri ve inanışları anlatılacaktır. Bir başka deyişle arkeo-turizm olarak başlanan ve tanımlanan bir turda daha çok kült mekânları gezilecek ve ilgili toplumun dini gelenekleri konuşulacaktır.

Aktarılan kompleks ilişkiler ağına bakıldığında kültür turizmi ve bir bakıma da arkeo-turizmin belirgin “ürününün” dinsel inançlar ve ilişkili sanat eserleri olduğu anlaşılır. Zira hem yazı öncesi hem de yazılı dönemlere ait toplumlarda doğüstü ve öteki dünya ile ilişkilerin hayatın bütününe ve neredeyse tüm arkeolojik eser ve yapılarla nüfuz eden bir yapısı vardır. Ortaya konulan bu tabloya göre, insanlık tarihi ve kültüründeki dinsel her kalıntıyı, alanı ve yapıyı ziyaret etmeyi inanç turizmi kavramının içine sokacak şekilde tüm insanlık tarihini dahil etmemiz gerekecektir. Bu durum kavramsal ve terminolojik olarak çok mantıklı görünmüyor. O halde inanç turizminin içeriği ve sınırları tam olarak belirgin midir ve bu kavramın içi nasıl doldurulmalıdır?

Turizm hareketleri ve türleri konusundaki örnekleri çeşitlendirdiğimizde; ülkemizde Paleolitik Döneme tarihlenen Karain Mağarası ve Neolitik Çağ yerleşmesi Karahantepe veya Mısır’da piramitler gezilirken, hepsinin de kısmen veya tümüyle kutsalla ilişkili bir içeriği ve kullanımı olan bu yapılar ve ören yerlerini görmek inanç turizmi mi sayılacaktır? Laos’a ya da Endonezya’ya giden bir gezgin neredeyse turunun büyük bir bölümünü dini mekân gezerek geçirecektir. Merak ve ilgiyle gittiğimiz İran Kum kentinde Erbain törenine tanıklık ettiğimizde veya bir Hindu bayramına katılıp, Hindu tapınaklarını dolaştığımızda inanç turizmi yapmış mı sayılacağız?

İnanç turizmi tanımlarına bakıldığında; kutsal bir mekânı veya alanı ziyaret etmek, dinsel hikâyeler ve kişiliklerden bahsetmek, konusu kutsal ile ilişkili sanat eserlerini görmek veya mensubu olunan dinle ilgili bir mekân veya kutsal alana giderek maneviyatla dolmak ve/ya da hac ibadetini yerine getirmek gibi motivasyonu çok farklı etkinliklerin tek bir terim altında toplandığını görürüz. Ayrıca inanç ile turizm arasın-

da kurulan “kadim” ilişkinin, daha çok turizmin kökeni tartışmalarında ve turizmde hacı olmak motivasyonunda yer bulduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda “eski insanın hayatında doğumdan ölüme, ergenlikten evliliğe her öge kutsallık içeriyorsa?” sorusunu sormamız gerekmiştir. Eski insanla ilgili merak ettiğimiz, gördüğümüz ve anlamak istediğimiz olgular ve eserler, söz konusu halkların dünyasında zaten kendiliğinden dinsel inançlarla ilgiliyse ve kutsallık hayatın bütününe sirayet eden bir yapıda ise, o zaman kültür turizmi, inanç turizmi, arkeo-turizm veya kültürel miras turizmi gibi kavramları, tekrar gözden geçirmeye ve üzerinde daha derinlikli düşünmeye ihtiyacımız olmayacak mıdır?

İçerik ve terminolojik olarak bir sınıflandırma yapmak gerekecekse, örneklediğimiz ören yerlerini ziyaret etmenin hangi turizm türüne veya faaliyet alanına karşılık geleceği konusunda bazı önerilerimiz olacaktır. Sıklıkla vurguladığımız gibi, turizm amaçlı tüm gezi faaliyetlerinde mutlaka dini eserler görülecektir. Örneğin Müslüman kimliğinde bir gezgin Efes’e gitmişken Meryem Ana Evine de uğrayacaktır, ancak Katolik bir Hıristiyan’ın hissettiği maneviyatı muhtemelen hissetmeyecektir. Hatta aynı gezgin, aynı gün içinde büyük olasılıkla Artemis Tapınağı gibi çok tanrıca bir kültüre ait bir kutsal alanı da gezecektir. Bu durumda çok sayıda farklı dinlere ait kutsal mekanların gezildiği bu etkinliği inanç turizmi olarak nitelendirmek ne kadar doğrudur? Ortaya konulan bu örneklerle göre, dini mekânları görmek “inanç turizmi” olarak adlandırılmamalıdır. Bu durumda öyle görülüyor ki, hac turizmi dışındaki tüm turizm faaliyetlerini kültür turizmi olarak tanımlamak en doğrusu olacaktır. İnanç veya daha doğru bir ifadeyle dinsel / dini turizm, ana gayesi “hacı olmak” ve mensubu olunan din ile ilgili maneviyatla dolmak olarak tanımlanabilir.

Ancak şu da var ki belli bir dini kimliğe sahip inançlı bir kişi, farklı dinlere ait ruhani mekânlara gittiğinde de kendini manevi olarak derinleşmiş hissedebilir. Hatta herhangi bir dini inancı olmayan bir birey de, manevi bir yolculuk peşinde koşabilir, dini mekânlarda huzur bulabilir ve içsel yolculuğunda bu deneyimi bir dönüm

noktası olarak görebilir. Örneğin bu maksatla yola çıkıp, bizim ülkemizde Mevlâna Türbesini, İstanbul Ayasofya Camii-i Kebir'i, İbrahim Makamını, yurtdışında Kudüs'ü veya evrensel çeciciliği yüksek herhangi bir dini yapıyı ve alanı ziyaret edebilir. Bu tarzda "ruhani dünyanın gelişimi ve doyurulması" güdülenmesi ile başlayan ve devam eden bir seyahat ve deneyim arzusu da inanç turizmi sayılabilir mi? Yani bir bakıma dinsel turizme göre daha esnek ve "hac ve ibadetten ziyade" daha içsel bir yolculuğu ve manevi ihtiyaçları kriter alan bir "yeni nesil inanç turizmi"nden söz edilebilir mi, bu kavramsal olguyu da tartışmaya açabiliriz.

Diğer taraftan, kabul etmeliyiz ki bir "gezgin" için bu tanımların hiçbirinin bir şey ifade etmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Ziyaretçi, istediği yerleri görebiliyor, istediği duyguları ve deneyimleri yaşayabiliyor, gereğince ve güvenli bilgi alabiliyor ve temel ihtiyaçlarını giderebiliyorsa onun bir geziden beklentileri haliyle karşılanmış olacaktır. Sanırız bu tanımlara ve sınıflandırmalara daha çok bilim insanlarının ve turizmde planlama ve tanıtımdan sorumlu yetkililer ve kuruluşların ihtiyacı var görünmektedir. Söz konusu kesimler ülkelerindeki turizm faaliyetlerini yönetebilmek ve planlamalar dahilinde stratejiler geliştirebilmek için hem turist profilini hem de turizm türünü tanımlamak ve sınıflandırmak durumundadırlar. Kozak vd. (2015)'nin ifade ettiği gibi turizmi planlama ve yönetmenin yolu, sahip olduğumuz kültürel mirası iyi tanımaktan geçmektedir. Bu da geliştirilmesi ve kültürel kanıtlara uygun olarak tekrar gözden geçirilmesi gereken kolektif bir anlayış ve çalışmanın ürünü olarak şekillenmelidir. Ayrıca insanlığın kültürel kalıntıları ve eserlerini ortaya çıkaran, yorumlayan ve tanıttak olan kesimler birlikte yol almaktadır. Turizm ve kültür kavramlarıyla ilgili bu teorik ve felsefi zeminin, sürekli ve akışkan bir biçimde yeni çıkan arkeolojik kanıtlar ve yorumlarla tekrar tekrar gözden geçirilmesi gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır. Turizmde bir kavram, örneğin "inanç turizmi" devamlı suretle aynı terim, içerik ve sınırlarda muhafaza edilmek durumunda değildir.

Kültür ve inanç turizmi kavramlarını bilhassa Neolitik Çağ kültürleri ve turizmi açısından tartıştığımız bu çalışma; iki tanınmış, iyi araştırılmış ve UNESCO Dünya Miras Listesi'ne girmiş Prehistorik yerleşmeyi yani Göbeklitepe ile Çatalhöyük'ü örnek olarak almıştır. Neolitik Çağ'da kutsalla ilişkilerin ve öteki dünyaya ilişkin tasavvurların, kültürleri derinden etkilediğini ve bu durumun maddi ve manevi dünyalarına doğrudan sirayet ettiğini arkeolojik kanıtlarla sunmaya çalışmıştır. Bu ören yerlerindeki heykel, kabartma, duvar resmi ve mimari yapılarıdaki sembolik sanatsal unsurlar, tümüyle dönem insanların dünya görüşleri ve kutsalla ilişkileri doğrultusunda şekillenen toplumsal ideolojilerini yansıtmaktadırlar.

Tarih öncesi dönem halkları ve hatta günümüzdeki geleneksel topluluklarda dahi, yaşayanlar ve ölümler dünyasının iç içe olduğu ve gündelik yaşam ile uhrevi yaşam arasındaki sınırların keskin olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu topluluklarda, kültürün doğumdan erginlenmeye, evlilikten ölüme her bir unsuru, dinsel inançlar ve ayinlerle sarmalanmış görünmektedir. Neolitik kültürlerde bir eşya işlevsel olduğu gibi dinsel / kutsal da olabilmektedir. Çöplükten çıkarılmış bir buluntu dahi, işlevi bittikten sonra bir döngüyü sonlandırmak adına ayin gereği buraya atılmış, sembolik değeri olan bir nesne olabilmektedir. Görünüşe göre bu durumda Çatalhöyük ve Göbeklitepe gibi yazı öncesi kültürleri anlatırken, doğal olarak onların inançlarını da anlatmış oluruz.

Neolitik Çağ kültürlerinin doğaüstü ile ilişkilerine ve ölüm sonrasına sarf ettikleri zaman ve özen ve bunu belgeleyen mimari yapılar, sanat eserleri ve mezarlar diğer dünyevi pek çok öğeden daha kalıcı olmuş ve gömülerek özellikle koruma altına alınmıştır. Ayrıca daha ihtişamlı ve ayrıntılı bir işçilik göstermelerinden ötürü "teşhir edilmeye ve görülmeye değer", yani bir bakıma "müzelik ve turistik" maddi kanıtlar ve ürünler sınıfına girmişlerdir. Kültür ve inanç turizmi seyyahları da zaten bu derin, uhrevi ve karmaşık dünyaya kapı aralamaya ve bu dünyanın niteliklerini anlamaya çalışmaktadırlar.

Şanlıurfa ve çevresi, Göbeklitepe ve Taş Tepeler kültüründen anladığımız kadarıyla 12 bin yıl öncesinden başlayarak atalar ve ölümle ilişkili dinsel inançlarla karakterize edilen, ancak çok işlevli olduğunu tahmin ettiğimiz özel yapılar / tapınaklarla çevrelenmiştir. Kentin, özellikle dünyanın bir diğeri en “meşhur” atası olan İbrahim Peygambere ev sahipliği yapıyor olması da oldukça manidardır. Bir başka deyişle, yaşadığımız bu topraklarda atalar kültü bağlamında bir arketip imgesi ve devamlılığı görmekteyiz.

Konya’da da Şanlıurfa ve çevresindeki bu örüntüyü gözlemek mümkündür. Çatalhöyük; Göbeklitepe ve çevresindeki diğeri Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ kültürlerinin, üç bin yıl sonraki âdeta bir ardılı ve mirasçısı gibidir. Gerçekten de belirli hayvanların ve ölümün sembolizmi, bazı ölüm uygulamaları ve ev kapatma ayinleri gibi çok sayıda kültür unsuru adeta bir kültür ve inanç koridorundan binlerce yıl sonrasına, Kuzey Mezopotamya’dan Orta Anadolu’ya intikal etmiştir. Dünyaca tanınmış “ata” Mevlana’nın ziyaretgâhının ve çekiciliğinin ardında, büyük olasılıkla bu toprakların genlerine işlemiş ve kültürel hafızanın ürünü bir arketip geleneği ve mirası söz konusudur. Bu belleğin kaynağının da, çevredeki en yakındaki bir başka “ancestral place” yani “ataların anıldığı ve gömüldüğü yerleşme” olan 9 bin yıl öncesindeki Çatalhöyük kültürü olma ihtimali hiç de şaşırtıcı gelmemelidir.

Çatalhöyük ve Göbeklitepe’yi bugün için ziyaret etmek inanç turizmi sayılamayacaktır. Ancak unutmamalıyız ki o dönemdeki halklar, bu yerleşmeleri birer “ancestral place” olarak görüyor ve atalarını anmak ve hatta buralara gömülmek yani dinsel inançları için seyahat ediyor ve bugünkü manada “inanç turizmi” yapıyor olmalıydılar. Ancak elbette bu tür merkezler kendi zamanında da kıymet verilen ve çevredeki çağdaş kültürler tarafından belli zamanlarda ziyaret edilen yerler olsalar da, bu yerleşmelerin dönem halkları tarafından sürekli ikamet edilen merkezler oldukları unutulmamalıdır.

Günümüzde kültür turizmi cephesinden baktığımızda, Göbeklitepe ve çevresindeki yerleşmeler tanınırlık, merak ve ilgi açısından Çatalhöyük’e göre daha iyi bir durumdadır.

Çatalhöyük’ü ise kültür turizminde doğru kontekstine oturtmak için daha açık ufuklu ve kavramsal bir bakış açısıyla bakmamız gerekmektedir. Çatalhöyük için örneğimiz ve önerimiz; Konya’ya Mevlâna Türbesi için ziyarete gelen milyonlarca misafiri -hiç olmazsa bir kısmını- adeta bir “inanç koridoru” ürünü oluşturarak ve “pazarlayarak” Çatalhöyük’teki insanlığın en eski “atalarına” yönlendirmek olacaktır. Bu ürünü isterseniz kültür turizmi turu olarak, isterseniz inanç turizmi ve arkeo-turizm olarak sunup pazarlayın, değişmeyen şey insanoğlunun atalarından kalan manevi ve fiziki mirası etrafında birleşme geleneğinin belli mekânlar ve yerleşmeler etrafında toplanmaya devam edeceği gerçeğidir.

Yukarıda ortaya koyduğumuz örneklerdeki iç içe geçmiş ve biri diğeri yerine kullanılan kavramlar ve terimler belki yine alışlageldiği gibi kullanılmaya devam edecektir. Ancak bu çalışma belki de turizmi planlayan ve yönetenler, araştırmacılar, anlatıcılar ve dinleyicilerin insanlık tarihi, kültürü, dinsel inançları ve sanatı arasındaki derin ilişkiyi ve karmaşık ilişkiler yumağını daha net bir biçimde fark etmelerine yardımcı olabilecektir. Bu bakış açısı ise; turizmde kullanılan kültür turizmi, inanç turizmi, arkeo-turizm veya kültürel miras turizmi gibi kavramların daha kontrollü kullanılmasını ve içerik ve sınırlarla ilgili tartışmaların ise gerekli ve sürekli olmasını sağlayabilecektir. Çalışmanın aynı zamanda, Neolitik Çağ’a daha vizyoner bir bakış açısıyla bakılmasına ve bu dönemin düşünsel, bilişsel ve manevi yapısının daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayacağını ve turizm içindeki hak ettiği yere ulaşma konusunda itici bir güç olacağını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Batman, O. ve Çınar-Oğuz, S. (2008). Kültür Turizmi. İçinde; N. Hacıoğlu ve C. Avcıkurt (Editörler) *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi* (ss. 189-208). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bilim, Y. ve Özer, Ö. (2014). *İnanç Turizmi, Seçme Konular*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Dünya Neolitik Kongresi 2024. <https://worldneolithiccongress.org>
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I. Çevirmen*. Ali Berktaş. İstanbul: Kabcacı Yayınları.

- Eliade, M. (1991). Kutsal ve Dindışı. Çevirmen. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları. Erim-Özdoğan, A. (2011). Çayönü. İçinde; M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Editörler), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, The Tigris Basin* (ss. 185-269). İstanbul: Arcaeology and Art Publications.
- Fagan, B. (2019). *Arkeolojinin Kısa Tarihi*. Çeviren. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Gresky, J. Haelm, J. ve Clare, L. (2017). Modified Human Crania From Göbekli Tepe Provide Evidence for a new Form of Neolithic Skull Culd, *Science Advances*, 3(6): 1-10.
- Güvenç, B. (1999). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Güzel, Ö. (2020). *Anadolu'da İnanç Turizmi: Fenomenler, Ef-saneler, Kişiler ve Mekanlar*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Hodder, I. (2006). *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü, Çevirmen. Dilek Şendil*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hodder, I. (2010). *Religion in the Emergence of Civilization. Çatalhöyük as a Case Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. (2013). Sembolik ve Yapısalcı Arkeoloji. İçinde; C. Renfrew ve P. Bahn (Editörler) Arkeoloji. *Anahtar Kavramlar*. Çevirmen. Selda Somuncuoğlu (ss. 234-235). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Hodder, I. ve Özdöl-Kutlu, S. (2018). Çatalhöyük Kazıları 2016. İçinde; 39. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, 22-26 Mayıs 2017, cilt 1 (ss. 495-506). Bursa.
- Hodder, I. and Özdöl-Kutlu, S. (2021). Moving Matter at Çatalhöyük. İçinde; I. Hodder (Editör). *The Matter of Çatalhöyük, Reports from the 2009-2017 Seasons* (ss. 1-29). Londra: British Institute at Ankara.
- Insoll, T. (2013). Kült ve Din Arkeolojisi. İçinde; C. Renfrew ve P. Bahn (Editörler) Arkeoloji. *Anahtar Kavramlar*. Çevirmen. Selda Somuncuoğlu. (ss. 185-190). İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Karaman, S., Demirkol, S. ve Şahin, S. (2008). İnanç Turizmi. İçinde; N. Hacıoğlu ve C. Avcıkurt (Editörler) *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi* (ss. 209-238). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Karul, N. (2022). Karahantepe Çalışmalarına Genel Bir Bakış, *Arkeoloji ve Sanat*, 169: 1-8.
- Karul vd. 2022
"TAŞ TEPELER 'Büyük Dönüşümün Coğrafyası'" (Moderatör: Murat Başlar, Arkeolojihaber. Video Kaydı, Etkinlik 4 Kasım 2022). <https://www.youtube.com/watch?v=ueAUCFBCdjo>, Erişim tarihi. 16 Mayıs 2025.
- Kodaş, E. (2018). Yukarı Dicle'de Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları Dergisi*, (1): 7-20.
- Kolankaya-Bostancı, N. (2019). Paleolitik Çağ'da Ölüm ve Sembolizm. İçinde; A. M. Büyükkarakaya ve E. B. Aksoy (Editörler) *Memento Mori, Ölüm ve Ölüm Uygulamaları* (ss.189-216). İstanbul: Ege Yayınları.
- Kozak, N., Kozak, M. A. ve Kozak, M. (2015). *Genel Turizm, İlkeler-Kavramlar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Küçük, M. A. (2015). *İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Mekânlar:(Yahudilik Hıristiyanlık Örneği)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KTB (2025) KTB, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. "Taş Tepeler Büyük Dönüşümün Toprakları". <https://tastepeler.org>, Erişim tarihi. 20 Mayıs 2025.
- Levi-Strauss, C. (1984). *Yaban Düşünce*. Çeviren. Tahsin Yücel. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Mellaart, J. (2003). Çatalhöyük, Anadolu'da Bir Neolitik Kent. Çevirmen. Gökçe Bike Yazıcıoğlu (Çeviriye temel alınan baskı: *Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia, Thames and Hudson*, Londra, 1967). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Okuyucu, A. ve Somuncu, M. (2014). Türkiye'de İnanç Turizmi: Bugünkü Durum, Sorunlar ve Gelecek. İçinde; Y. Bilim ve Ö. Özer (Editörler) *İnanç Turizmi, Seçme Konular* (ss. 11-45). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Okuyucu, A. (2020). İnanç Turizmi Açısından Türkiye'de Dini Çekiciliklerin Dağılışı, *Turkish Studies-Social Sciences*, 15 (5): 2611-2628.
- Olalı, H. (1963). *Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesinde Turizmin Rolü*. İzmir: Endüstri Matbaacılık ve Ticaret.
- Özbudun, S. ve G. Uysal (2012). *50 Soruda Antropoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Özçoban, E. (2018). *Kültür Turizmi ve İnanç Algısı*. Ankara: Gece Akademi.
- Özdoğan, M. (2015). Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10,500-2000 bce). İçinde; C. Renfrew ve P. Bahn (Editörler) *The Cambridge World Prehistory* (ss.1508-1544). Cambridge: Cambridge University Press.
- Özdoğan, M. (2016). *50 Soruda Arkeoloji*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Yayınları.
- Özdoğan, E. ve Karul, N. (2020). Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu'da Neolitik Araştırmalarının Dünü-Bugünü, *Arkeoloji ve Sanat*, 163: 1-28.
- Özdöl-Kutlu, S. (2018). Erbaba'dan İçi Buğday Dolu Minyatür Bir Çömlek ve Neolitik Dönemde Boğa Sembolizmi ve Ritüel, *Belleten* 293: 1-30.
- Özdöl-Kutlu, S. ve Türksoy, S. S. (2021). Kültür Turizminde Tarih Öncesi Arkeolojik Yerleşmeler ve Göbeklitepe Örneği, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47: 303-315.
- Özdöl Kutlu, S. (2024). Arkeoloji ve Dinler Tarihi İlişkisi Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme, *Milel ve Nihal*, 21 (2): 141-159.
- Özkaya, V. ve Coşkun, A. (2011). Körtik Tepe. İçinde; M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Editörler), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, The Tigris Basin* (ss. 89-127). İstanbul: Arcaeology and Art Publications.
- Pekin, F. (2011). *Çözüm: Kültür Turizmi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Raj, R. ve Morpeth, N. D. (2007). *Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management*. Wallingford: CAB International.

Kültür ve İnanç Turizmi ile Neolitik Çağ İlişkinine Kavramsal Bir Yaklaşım

- Renfrew, C. ve Bahn, P. (2017). *Arkeoloji, Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*. Çeviren. Gürkan Ergin. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Schmidt, K. (2011). Göbekli Tepe. İçinde; M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Editörler), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, The Euphrates Basin Basin* (ss. 41-83). İstanbul: Arcaology and Art Publications.
- Smart, N. (1969). *The Religious Experience of Mankind*. New York: Scribner.
- Tören, E. (2021). *Kültür Turizmi Motivasyonları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- ŞURO (2022). <https://suro.org.tr/2022/06/18/mezopotamya-uzmanlik-egitimi/>. Erişim tarihi. 20 Ocak 2025.
- UNWTO Religious Tourism, <https://www.unwto.org/archi-ve/europe/press-release/2016-11-14/religious-tourism-catalyst-cultural-understanding>. Erişim tarihi. 13 Şubat 2025.
- Usta, Ö. (2002). *Genel Turizm*. İzmir: Anadolu Matbaacılık.
- Vukonic, B. (2002). Religion, Tourism and Economics: A Convenient Symbiosis, *Tourism Recreation Research*, 27(2): 59-64.
- Wilson, M. (2020). *Biblical Turkey: A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*. İstanbul: Ege Yayınları.

Serap ÖZDÖL KUTLU

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı'ndan 1991 yılında mezun oldu. Yüksek lisans derecesini Ege Üniversitesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi öğretim programından 1997 yılında, doktora derecesini de yine Ege Üniversitesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi programından 2006 yılında aldı. Ege Üniversitesi'nde 2001 yılında çalışmaya başladı. Doçentlik unvanını 2017 yılında Arkeoloji alanında aldı. Profesörlüğe, 2023 yılında Ege Üniversitesi'nde yükseltildi. Halen Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi'nde görev yapmaktadır. Temel çalışma alanları, Tarihöncesi arkeolojisi, Neolitik Çağ, çanak çömlek, dinler tarihi, turizm rehberliği eğitimidir.